CİNSİYETÇİ MİLLİYETÇİLİK VE SAVAŞLARDA CİNSEL ŞİDDETİN KULLANIMI: BOSNA ÖRNEĞİ

GENDERED NATIONALISM AND THE USE OF SEXUAL VIOLENCE IN WARS: THE CASE OF BOSNIA

Tuğçe KELLECİ*

ÖZ

Bu makalede, toplumsal cinsiyet kimliğinin etnik çatışmalar bağlamında inşa süreci tartışmaya açılmış ve Bosna Savaşı'nda yaşanan cinsel saldırılar örnek olay olarak belirlenmiştir. Feminizm, kadınların eril düşünce ve davranış biçimleri aracılığıyla baskı altına alınmasını toplumsal, politik, ideolojik ve uluslararası boyutlarıyla tartışmakta ve dünya sahnesindeki savaş, milliyetçilik, militarizm, dış politika gibi olguları iktidar ilişkileri çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu olguların devlet-merkezli bir bakış açısıyla incelenmesi, bireye/gruba yönelen şiddet olaylarının gerek ideolojik gerekse sosyolojik boyutlarını görünmez kılmakta, savaşlarda yaşanan tecavüzlerin arka planında yatan motivasyonların ve söylemlerin ortaya çıkarılmasını zorlaştırmaktadır.

Bosna Savaşı'nın feminist bir değerlendirmesi, devlet-merkezli milliyetçiliğin toplumsal cinsiyet kimlikleri boyunca ürettiği iktidar ilişkilerini açığa çıkarması bakımından oldukça önemlidir. Nitekim Bosna Savaşı'nda da görüldüğü gibi, milliyetçi söylemle cinsiyetçi söylem iç içe geçmiş, bir anlamda kitlesel tecavüzlerle etnik temizlik hedeflenmiştir.

* Arş. Gör., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Ankara, Türkiye, tugce_kelleci@hotmail.com

** Makalenin anonim hakemlerine değerli katkıları için teşekkür ederim.

* Makale Geliş Tarihi: 10.04.2017
Makale Kabul Tarihi: 08.06.2017

Bu makalede, Bosna'daki kitlesel tecavüzlerin sadece bireye yönelmiş fiziksel şiddet hadisesi olarak değerlendirilemeyeceği, aksine saldırıya uğrayan bireylerin bedeni üzerinden toplumun bütün olarak yeniden üretiminin hedef alındığı ve milliyetçi uygulamaların var olan toplumsal cinsiyet eşitsizliğini derinleştirdiği savunulmaktadır. Ayrıca milliyetçilikle toplumsal cinsiyet arasındaki bağın, çatışmalar sırasında politik bir araç ve savaş taktiği olarak kullanılan tecavüz aracılığıyla yeniden kurulduğu ve güçlendirildiği ileri sürülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal Cinsiyet, Feminizm, Milliyetçilik, Cinsel Şiddet, Bosna Savaşı.

ABSTRACT

In this article, the construction process of gendered identity within the context of ethnic conflicts is discussed, and sexual violence during the Bosnian War is analyzed as a case study. Feminism discusses women's control and repression by masculine thought and practices through social, political, ideological and international dimensions, and studies the facts such as war, nationalism, militarism and foreign policy within the framework of power relations. A state-centric analysis of these facts overshadows the ideological and sociological dimensions of the acts of violence toward individuals/groups and makes it difficult to find out the motivations and discourses behind the rapes during the wars.

A feminist examination of the Bosnian War is important in terms of revealing how state-centric nationalism produces power relations through gendered identities. As seen in the Bosnian War, the nationalist discourse has been intertwined with gendered discourse, eventually aiming at ethnic cleansing through mass rapes. It is argued that the mass rapes in Bosnia cannot be regarded merely as individual cases since they target the reproduction of society as a whole, and nationalist practices further deepened the existing gender inequality. Also, the link between nationalism and gender was reinstated and emboldened through rapes which were used as a political instrument and tactic of war.

Keywords: Gender, Feminism, Nationalism, Sexual Violence, Bosnian War.

"Her şey ulusal devletler, ulusal haklar ve etnik sınırlar içindeki hayat hakkındaki tatlı hikâyelerle başladı" [1]

GİRİŞ

Tarihsel süreçte yaşanan savaşlarda, tecavüz olgusu bir savaş taktiği olarak kullanılmış, böylece bir grubun diğerini siyasal, ideolojik, toplumsal ve kültürel anlamda baskı altında tutmasının aracı olmuştur. Toplumsal cinsiyetle doğrudan bağlantılı olan ve kimlik nosyonunu temel alan bu tecavüz vakaları, etnik çatışmaların odak noktası haline gelmiştir. Savaşlarda sistematik olarak gerçekleştirilen kitlesel tecavüzler, sadece kadına değil aynı zamanda o kadının bağlı bulunduğu aile ve topluma da yönelerek çok daha geniş ölçekli bir hedef belirlemiştir. Doğrudan bir iktidar ilişkisini sembolize eden bu vakalar, cinsiyete yönelik kültürel normlar, kadın cinselliği ve erkeğin kadın üzerinde kurduğu toplumsal hâkimiyet olgularıyla ilişkilendirilebileceği gibi esasen, söz konusu cinsiyet modelleri milliyetçilik temelinde kurulmuş ve güçlenmiştir.

Yugoslavya'da etnik milliyetçiliğin yükselişine bağlı olarak yaşanan sistematik tecavüzler, savaşın en yıkıcı unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmıştır. Bu noktada, grup kimliklerinin yaratılmasında ve yeniden üretilmesinde, toplumsal cinsiyete bağlı dinamiklerin etkisi ve bu dinamiklerin milliyetçilikle olan karşılıklı ilişkisi önem kazanmaktadır. Nitekim Bosna Savaşı'ndaki (1992-1995) kitlesel tecavüzler ile milliyetçilik odaklı etnik temizlik olayları arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Milliyetçilik pratikleri bir yandan yıkıcı savaşlara neden olurken; diğer yandan, var olan erkeklik-kadınlık ayrımı üzerinden kadınların siyasal amaçlar doğrultusunda araçsallaştırılmasını kolaylaştırmaktadır. Kadınların "onur" üzerinden tanımlanması ve korunması gereken varlıklar olarak görülmesi çatışma başladığında düşman olarak değerlendirilen öteki kadınların tecavüz yoluyla "hiçleştirilmesi" politikasına dönüşmekte ve bu politikayla kadının bağlı olduğu toplumun yıkımı hedeflenmektedir.

Yugoslavya'nın dağılmasını takiben ortaya çıkan ulus inşa sürecinde ve buna eşlik eden çatışmalarda milliyetçi anlayış ile cinsiyetçi uygulamalar iç içe geçmiş, kadınlar önemli ölçüde cinsel, fiziksel ve psikolojik saldırılara maruz kalmıştır. Bununla birlikte, savaşlarda yaşanan sistematik tecavüzlerin sadece kadın bedenini hedef aldığını söylemek eksik bir yorumlama olacaktır. Burada vurgulanan, söz konusu vakaların arka planında ideolojik bir motivasyonun bulunması ve bilinçli bir politikanın ürünü olmasıdır. Bosna Savaşı'ndaki kitlesel

[1] "*It all began with 'sweet' stories about national states, national rights, life within ethnic boundaries*" (Hughes, Mladjenovic ve Mrsevic, 1995: 511'de belirtildiği üzere).

tecavüzler çoğunlukla kadınları hamile bırakma amacıyla gerçekleştirilmiştir. Kadınlara yönelik kitlesel tecavüzlerin milliyetçi söylemler ve toplumsal cinsiyet rolleriyle ilişkisini analiz etme noktasında feminizm önemli analitik araçlar sunmaktadır.

Bu çalışmada, milliyetçilik-toplumsal cinsiyet ilişkisi bağlamında incelenecek olan Bosna Savaşı'nda yaşanan olaylar şüphesiz tarihteki ilk sistematik tecavüz örneği değildir. Ancak Bosna'yı diğer örneklerden farklılaştıran unsur, savaş tecavüzlerinin cinsiyetçi boyutunun ilk defa uluslararası kamuoyunda yankı bulmasını sağlayacak şekilde raporlanmasıdır (bkz. Enloe, 1994: 219-220; Ray, 1997: 796). Nitekim Bosna Savaşı, devlet destekli milliyetçiliğin yükselişinin, cinsiyetçi kıyımlara yol açarak nasıl yıkıcı bir etkide bulunabileceğini gözler önüne sermiş ve uluslararası toplumun dikkatini bu konuya çekmiştir.

Benard (1994), savaşlarda yaşanan tecavüzlerin dört farklı görünümünün olduğunu savunmaktadır. Birincisi, erkeği savaşmaya motive edebilmek için, tecavüzlerin, gönüllü ya da gönülsüz cinsel ödüller olarak kullanılması durumudur. İkincisi, çatışma içerisinde yer alan silahlı grupların tecavüz eylemleriyle hukuk dışına çıkmalarının, yetkililer tarafından sıkı denetimlerle engellenmesi ve cezalandırılması yerine zaman zaman belirli bir "hoşgörü" gösterilmesidir. Üçüncüsü, tecavüz eylemlerinin sistematik olmak yerine, liderlik yapısındaki bir kırılmadan yararlanan bireysel eylemler olarak tasvir edilmesidir. Öte yandan bu görünüm, tecavüz ve yağmanın açıkça teşvik edildiği Bosna-Hersek'teki durumun genel karakterini yansıtmamaktadır. Dördüncüsü ise, tecavüzün planlı bir savaş taktiği olarak kullanılmasıdır ki Bosna'daki kitlesel tecavüzlerin temelinde büyük ölçüde bu fikir yatmaktadır.

Bu çalışmada, milliyetçi söylemlerin ve pratiklerin cinsiyetçi temelleri ele alınarak, kadının milliyetçi süreçlerde nasıl konumlandırıldığı, cinsiyet kavramına yüklenmiş olan toplumsal kodlar bağlamında farklı boyutlarıyla analiz edilecektir. Bu kapsamda öncelikle milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet ilişkisine dikkat çekilecek sonrasında savaşlarda cinsel şiddetin kullanımına ilişkin genel bir çerçeve çizilecek ve söz konusu bu şiddet vakaları feminist literatürün sağladığı bakış açısıyla ele alınacaktır. Milliyetçiliğin ve buna bağlı olarak ortaya çıkan kitlesel şiddet olaylarının teorik ve ideolojik arka planı sunulduktan sonra, Yugoslavya'da milliyetçiliğin yükselişine neden olan unsurlar genel hatlarıyla analiz edilecek ve yükselen milliyetçiliğin kadınları politik çıkarların önemli bir aracı haline getirmesi tartışılacaktır. Son olarak, Bosna Savaşı'nda sistematik olarak yaşanan tecavüzlerin nasıl etkili ve hızlı bir şekilde savaş silahı olarak kullanıldığı ve etnik temizliğin bir aracı haline getirildiği analiz edilecektir. Böylece Bosna'daki etnik çatışmalar ekseninde

milliyetçiliğin toplumsal cinsiyet eşitsizliği üzerindeki ve aynı zamanda toplumsal cinsiyet rollerinin milliyetçilik üzerindeki kurucu etkisi ve kitlesel tecavüzlerle etnik temizlik politikaları arasındaki bağ incelenecektir.

1. MİLLİYETÇİLİK VE TOPLUMSAL CİNSİYET: "KADIN OLARAK ULUS" İMGESİ

Milliyetçiliğe ilişkin kuramsal tartışmalar, olgunun kökenine dair temellendirmelerine bağlı olarak üçlü sınıflandırmayla sunulur: ilkçi (*primordialist*), modernist ve etno-sembolcü (*ethno-symbolist*) yaklaşım.

Etnik toplulukların ve ulusların, "tarihin doğal birimleri ve insan deneyiminin bütünleştirici unsurları olduğunu" (Smith, 2002b: 34) savunan ilkçi yaklaşım, milletleri doğal yapılar olarak görür ve etnik kimlikleri oluşturan dil, din ve kan bağı gibi nesnel öğelerin "verili" olduğunu, fazlaca değişikliğe uğramadan kuşaklar boyunca aktarıldığını ileri sürer (Özkırımlı, 2016: 92). Clifford Geertz (1973: 259), primordial bağların[2], temelde birincil yakınlık ve akrabalık bağlantısından fakat bunun da ötesinde belirli bir dinsel toplulukta doğma, belirli bir dili ya da diyalektiği konuşma ve belirli toplumsal pratikleri uygulamayı içeren toplumsal varoluşun kabul edilmiş "verileri"nden (*the assumed givens*) kaynaklandığını belirtmektedir. Kan, dil, din ve gelenek üzerine temellendirilen bu bağlar bizzat öznenin kendisi tarafından kutsal kabul edilmekte; üstelik bu sadece kişisel yakınlık, pratik zorunluluklar, ortak çıkar ya da çeşitli yükümlülükler dolayısıyla değil büyük ölçüde bu bağın kendisine atfedilen üstünlükten kaynaklanmaktadır.

Primordial unsurları siyasal oluşumların öncülü ve temeli olarak gören ilkçi yaklaşım, tıpkı cinsiyet ve coğrafyanın yaptığı gibi insanları farklı gruplara ayırırken ulusların ve milliyetçiliğin "sürekli ve doğal" olduğunu ileri sürmektedir (Smith, 2002b: 34). Her ne kadar bu yaklaşım etnik bağlılığın inanç ve algılama boyutuna dikkat çektiği için önemli görülse de (bkz. Özkırımlı, 2016: 101) bir takım eleştirilere maruz kalmaktadır. Özellikle etnik kimlikleri doğuştan gelen ve toplumsal ilişkilerden bağımsız, değişmez bir yapıda tanımlaması, etnik kimliklerin kökenine dair açıklamalarının mistisizmi, etnik kimlikleri diğer sınıfsal, dinsel, toplumsal cinsiyet gibi kimliklerin önüne koyması ve etnik bağlılıklarla toplumsal deneyimler arasındaki ilişkilerin duygusal yönünü göz ardı etmesi gibi konularda eleştirilmektedir (Özkırımlı, 2016: 91-101).

İlkçi yaklaşımın aksine modernist yaklaşım, milletleri ve milliyetçiliği yeni bir fenomen ve sanayileşme, kapitalizm, bürokrasi, kitle iletişimi ve

[2] Clifford Geertz, primordial bağlar üzerine geliştirdiği argümanını esasen sosyolog Edward Shils'in sosyal bağların primordial, kişisel, kutsal/dinsel ve sivil bağları arasında ayrımlama yaptığı çalışmasına dayandırmaktadır. Söz konusu ayrımlama için bkz. Shils, 1957.

sekülerleşmenin devrimci modern güçlerinin ürünü olarak görmektedir (Smith, 2002a: 34). Modernistlerin önemli temsilcilerinden Ernest Gellner (2013), millet ve milliyetçilik kavramlarının doğal kabul edilemeyeceğini nitekim bunların sanayileşmeyle ortaya çıkmış kavramlar olup, insanlığın kalıcı ve değişmez özellikleri şeklinde açıklanamayacağını savunmaktadır. Buna göre, milliyetçilik, geçmişte var olan milletlerin ortaya koyduğu bir duygu olarak tanımlanamaz. Aksine, milliyetçilik, geçmişte var olmayan milletleri yaratır.

Eric Hobsbawm (2014: 24) da, milliyetçiliği Gellner'in tanımladığı gibi, "esasen politik birim ile milli birimin uyumlu olması gerektiğini savunan bir ilke" olarak tanımlamaktadır. Ancak milliyetçilik tanımlamasında Gellner'in yaklaşımına ilişkin ciddi bir eleştiri de yöneltmektedir. Söz konusu eleştiri, Gellner'in "tercih ettiği tepeden modernleşme perspektifinin, aşağıdan değerlendirmeye[3] yeterli önem verilmesini güçleştirmesidir" (Hobsbawm, 2014: 25). Modernistler, dil, tarih ve gelenek gibi unsurların doğal değil milleti "icat ederken" milliyetçilik tarafından icat edilmiş olgular olduğunu ve gerektiğinde yeniden icat edildiğini ileri sürmektedir (Gellner, 2012: 181; Hobsbawm, 2014: 9, 73, 115). Böylece millet, standartlaştırılmış bir anlatıya (ortak geçmiş) ve kurguya (dil ve gelenek) bağlantılı olduğu savunulan bir kültürün siyasallaşması olarak incelenmektedir.

John A. Armstrong, Anthony D. Smith ve John Hutchinson'ın önemli temsilcileri olduğu etno-sembolcü yaklaşım ise, ilkçiler ve modernistler arasında bir "orta yol" arayışındadır (Özkırımlı, 2016: 203). Etnik kimlik tanımlamasının en önemli özelliğinin "süreklilik" (*persistence*) olduğunu ifade eden Armstrong (1982: 4), Fransız Annales Okulu'nun uzun erimli tarih yazımı anlayışının (*longue durée*), modern milliyetçiliğin, etnik bilinç döngüsünün bir parçası olarak anlaşılabilmesi için gerekli olduğunu savunmaktadır.

Armstrong'un yaklaşımı esasen antropolog Friedrik Barth'ın etnik gruplara ilişkin yaklaşımına dayanmaktadır. Barth (2001: 17-19), etnik gruba aidiyeti belirleyen unsurların objektif farklılıklardan kaynaklanmadığını, aksine toplumsal süreçte bireylerin kendi kimliklerini tanımlarken kullandığı unsurların önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu anlamda, etnik grupların sınırlarının belirleyicisi ve bu sınırların sürekliliğinin teminatı, coğrafi sınırlar değil aidiyet ve dışlama mekanizmalarını harekete geçiren "kutuplaşmaya varan farklılıklardır". Böylece etnik bir grup kimliği, farklı gruplarla etkileşim halinde dahi kültürel davranış açısından farklılığını sürdürebildiği ölçüde etnik sınırlarını korumuş olmaktadır.

[3] Burada Hobsbawm'ın aşağıdan değerlendirme ile kastettiği, hükümetlerin veya milliyetçi hareketlerin yerine onların eylem ve propagandalarının hedefi olan sıradan insanların gözüyle milletin nasıl bir şey olduğunun incelenmesidir. Bkz. Hobsbawm, 2014: 25.

Anthony D. Smith (1994: 41) de etnik kimliğin tarihi ve sembolik-kültürel boyutunu öne çıkararak, Armstrong ve Barth gibi süreklilik unsuruna vurgu yapmaktadır. Smith, etnik grubu, soya ait mitlerin rolünü ve tarihî anıları vurgulayan, din, gelenek, dil ya da kurumlar gibi bir veya birden fazla kültürel farklılığa göre tanınan ve ayırt edilen bir kültürel kolektif tip olarak tanımlamaktadır. Ayrıca, bir etnik gruba aidiyetin birey için farklı dönem ve durumlara göre değişiklik gösterebileceğini, bu durumun da etnikliğin, belirli kolektif çıkarları harekete geçirebilmek için iktidar elitleri tarafından araçsal olarak kullanılmasına imkân tanıdığını vurgulamaktadır. Bu noktada, ortak deneyimlere ilişkin mitlerin ve sembolik unsurların etnik bilinci canlandırabilmek ve grubu harekete geçirebilmek için işlevsel bir araç haline gelmesi söz konusu olabilmektedir.

V. Spike Peterson (1999), siyasal kimlikler ve milliyetçilik konusunu feminist bakış açısıyla değerlendirdiği makalesinde, milliyetçiliği, siyasal kimliklerin belirli bir görünümü olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda, siyasal kimliklerin toprak temelli bir alt kümesini oluşturan milliyetçilik, kendini iki modelde ortaya koymaktadır. Bunlar, devlet kaynaklı *(state-led)* ve devlet arayışlı *(state-seeking)* milliyetçilik modelleridir. Devlet kaynaklı milliyetçilik modeli, bir ulus içerisindeki bütün unsurların belirli bir kültürel form içerisinde benzeştirilmesini; devlet arayışlı milliyetçilik modeli ise, belirli bir grup kimliğinin bağımsız bir devlet olarak tanınma amacı doğrultusunda harekete geçirilmesini içermektedir (Peterson, 1999: 35). Eski Yugoslavya'nın dağılma sürecinde her iki milliyetçilik modeline de rastlamak mümkündür. Buna eşlik eden yoğun bir etnik ötekileştirme süreci çatışmanın yoğunluğunda merkezi bir rol oynamıştır.

Milliyetçilik ister, Gellner'in ifadesiyle "icad edilmiş" (*invented*), ister Benedict Anderson (1995)'ın yaklaşımıyla "hayali cemaatler" (*imagined communities*) olarak tanımlansın, grup içerisinde ikna veya zor kullanarak tek-biçimliliğin sağlanması çatışmalara neden olur (Peterson, 1999: 36). Bu çatışmaların önemli noktalarından birisi de, milliyetçilik ideolojisinin cinsiyetçi söylem ve uygulamalarla iç içe geçerek çok sayıda kadını cinsel saldırıların hedefi duruma getirmesidir. Bu iç içe geçmişlik gereği "milliyetçiliği anlayabilmek için toplumsal cinsiyet ilişkilerine bakma[k], toplumsal cinsiyet ilişkilerini anlamak için de milliyetçiliğe, uluslaşma süreçlerine, militarizme bakma[k]" zorunlu hale gelmektedir (Altınay, 2013: 16). Bu açıdan siyasal/toplumsal çatışmaların cinsiyetler üzerindeki etkisi, yalın bir şekilde sürecin planlanmamış bir sonucu olarak değerlendirilemez. Ancak milliyetçiliğe dair yukarıda tartışılan geleneksel literatür dikkate alındığında, milliyetçi ideolojilerin toplumsal cinsiyet rolleri temelinde sosyal inşasının ve cinsiyetlerin siyasal çatışmaların bir nesnesi haline getirildiği dinamiklerin/süreçlerin

incelemeye dahil edilmediği görülmektedir. Bu kapsamda, çeşitli anlatılar ve kurgular aracılığıyla temelde bir aidiyet ve dışlama ilişkileri sunan milliyetçiliğin, toplumsal cinsiyet temelinde ele alınması önem kazanmaktadır.

Ulus inşa süreçlerinde, paylaşılan geçmiş ve gelecek beklentileri gibi milliyetçiliğin kurucu unsurları, büyük ölçüde, kadının deneyimlerini göz ardı etmekte (Enloe, 2003: 80) ve cinsiyetçi milliyetçilik toplumsal olarak inşa edilmiş erkeklik-kadınlık tasarımları üzerinden harekete geçirilmektedir (Banerjee, 2003: 167). Erkek, milliyetçi anlatılarda ulusal sadakat uğruna canını feda etmekle temsil edilirken, kadının birincil görevi ev içi işlerle (çocuk yetiştirmek ve evin yönetimi) ilgilenerek erkeği desteklemek olarak sunulmaktadır (Aydın Koyuncu, 2011: 190). Bu bağlamda milliyetçi ideolojiler, esasen, toplumsal cinsiyet farklılıklarının güçlü bir inşasına bağımlı olduklarından cinsiyetçi temelden beslenmiş ve kadın sembolik olarak "ulusal beden politikasının" içerisine dâhil edilmiştir (McClintock, 1991: 105). Geleneksel milliyetçilik literatürünün bu noktadaki "toplumsal cinsiyet körlüğü" (*gender blindness*) karşısında feminizm, milliyetçilik çalışmalarına "kadının geri getirilmesi" çabasını ortaya koymaktadır (Nagel, 1998: 243).

Cinsiyetin milliyetçilikle ilişkisinin açıklanabilmesi için öncelikli olarak, "cinsiyet" ve "toplumsal cinsiyet"[4] arasındaki ayrımın açık bir şekilde ortaya konulması gereklidir. Cinsiyet kavramı, biyolojik temelde kadın-erkek ayrımını belirtmektedir. Toplumsal cinsiyet ise, kadın ve erkek arasında toplumsal olarak inşa edilmiş eşitsizlik ilişkisi olarak tanımlanmaktadır (Whitworth, 1989: 265-272). Bu kavram, "farklı cinsiyetler arasındaki ilişki, kabul ve iktidar biçimlerinin aslında doğada verili olarak ortaya çıkmadığını, bir insan yapısı olarak sosyalizasyonla oluştuğunu" öne sürer. Cinsiyet doğuştan kaynaklanan biyolojik farklılığı tanımlarken; toplumsal cinsiyet, yaşam içerisinde toplum içinde kazanılan cinsiyet rollerine karşılık gelir. Diğer bir deyişle, cinsiyet kavramı kadın-erkek ayrımını belirtirken, toplumsal cinsiyet, kadın ve erkek için tanımlanmış olan toplumsal rolleri ifade etmektedir (Eken, 2015: 450).

Gerek milliyetçilik ideolojisinin gerekse toplumsal cinsiyet kimliğinin oluşması için her zaman bir "ötekiye" ihtiyaç vardır. Burada öteki, etnik kimlikler üzerinden kurulabileceği gibi, kadın kimliği üzerinden de harekete geçirilebilir hatta bazı durumlarda bu ötekileştirme nesneleri birbiriyle doğrudan bağlantılı hale gelir. Böyle durumlarda, gerek toplumsal süreçlerde gerek ise çatışma ortamlarında, milliyetçi ötekileştirme ile cinsiyetçi ötekileştirme paralel çizgide ilerler. Cinsiyetçi ötekileştirme sürecinde kadın, "tarihin bir öznesi olma yetisini" kaybeder ve toplumsal alanın nesnesi olarak yeniden kurgulanır (bkz. Alexander, 2011).

[4] Feminizm-toplumsal cinsiyet ilişkisi için bkz. Zalewski, 1995: 340.

Milliyetçi bakış açısının en belirgin sonuçlarından biri, kadınların birer anne veya eş olarak simgeleştirilerek, ulusu yeniden üretmenin temel aracı olarak görülmesidir (Loomba, 2000: 242). Anthias ve Yuval-Davis (1989)'in kadının etnik ve milliyetçi süreçlerde nasıl konumlandırıldığı üzerine yaptığı sınıflandırmadan hareket eden Peterson (1994), toplumsal cinsiyet bağlamında beş farklı boyuta vurgu yapmaktadır. Birincisi, kadınlar, grup üyelerinin biyolojik yeniden üreticisi olarak kavramsallaştırılmaktadır. Nüfus üzerindeki kontrolü biçimlendiren bu unsur, belirli bir etnik grubun üyelerinin nüfus artışı için teşvik edilmesinin ötesinde, diğer bir etnik grubun doğum oranlarının sınırlandırılması, ülkeden çıkarılması ve hatta yok edilmesi biçiminde kendisini göstermektedir (Anthias ve Yuval Davis, 1989: 8). Buna bağlı olarak, kadın bedenleri, erkeklerin savaşlarında rahatlıkla savaş meydanı haline gelmektedir. Bosna'da yaşanan sistematik tecavüzler ve cinsel kölelik yalnızca sayısız kadına zarar vermemiş aynı zamanda topluluğun devamlılığını da tehdit etmiştir (Peterson, 1994: 79). Savaş sırasındaki cinsel şiddetin arkasındaki mantık, bireye yönelmiş bir saldırı olmanın ötesinde, bireyin bağlı olduğu toplumun tamamının hedef alınmasıdır.

Milliyetçi hareketler, kadınlara, ulus için yaşayacak ve gerektiğinde ulus için canını feda edecek çocuklar doğurması rolünü yüklemektedir (Loomba, 2000: 242). Örneğin Sırp militarist milliyetçiliği, Yugoslavya'daki etnik çatışmalar sırasında, ulusun savaşta kendini savunabilmesi için, Sırp kadınının daha fazla çocuk doğurması gerektiği konusunda bir söylem geliştirmiştir (Hughes, Mladjenovic ve Mrsevic, 1995: 521). Benzer şekilde, Bosnalı bir Müslüman liderin, Müslüman kadınlara "üçü Bosna için olmak üzere en az beş çocuk" doğurmalarını öğütlediği görülmektedir (Snyder, Gabbard, May ve Zulcic, 2006: 189'da belirtildiği üzere). Bu konudaki en çarpıcı örneklerden biri de Hamas'ın kadının direnişteki konumuna ilişkin yaklaşımıdır. Hamas[5], 18 Ağustos 1988 tarihli kuruluş bildirisinin 17. maddesinde şu ifadelere yer vermektedir: "Kurtuluş savaşında Müslüman kadının rolü Müslüman erkeğin rolünden daha az değildir, . . . kadın erkeğin fabrikasıdır" (Maqdsi, 1993: 127). Görünürde kadına değer atfeden bu metinler aslında kadına toplumsal hayatta biçilen ikincil rolü yeniden tanımlamakta ve normalleştirmektedir.

İkincisi, kadınlar, grup üyelerinin ve kültürel formların, toplumsal yeniden üreticisi olarak kavramsallaştırılmaktadır. Ataerkil toplumlarda, kültürel formların aktarımı ve toplumsallaşma sürecinin birincil aktörü kadındır. Kadın

[5] Hamas, 1 Mayıs 2017 tarihinde Katar'da ilan edilen "Genel İlkeler ve Politikalar Belgesi" isimli yeni politika belgesinde, örgütün kuruluş bildirisi üzerinde önemli değişiklikler yapmıştır. Bu kapsamda değişen konulardan birisi de, önceki metnin kadını ikincilleştiren cinsiyetçi vurgusu olmuştur. Bu yeni politika belgesine göre: "Filistinli kadının rolü, bugünü ve geleceği inşa etme sürecinde temeldir, tıpkı Filistin tarihini yapım sürecinde daima olduğu gibi. Bu, direniş, özgürleşme ve siyasal sistemin kurulması projesinde önemli bir roldür." Bkz. Hamas, 2017: 9.

bu rolü aile içinde ve çocuğun ön eğitim aşamasında gerçekleştirmektedir. Kadına kültürel olarak uygun görülen ve nesiller arası sürekliliği sağlayacak inançların, davranışların ve bağlılıkların öğretilmesi konusunda geniş bir sorumluluk yüklenmektedir. Sözü edilen bu kültürel aktarım, ana dilinin öğretilmesinin yanı sıra, toplumun sembolleri, ritüelleri ve bunun gibi birçok öğeyi içermektedir (Athias ve Yuval-Davis, 1989: 9; Peterson, 1994: 79). Böylece kadınlara atfedilen toplumsal rol yeni nesle rehberlik etme ve bu neslin eğitimini sağlama çizgisinde belirginleşmektedir.

Üçüncüsü, kadınlar, grup farklılığının imleyeni olarak görülmektedir. Bu bağlamda, kadın, ulusun ve grubun kültürel kimliğinin sembolik üreticisi olarak sunulmaktadır. Sembollerin uğruna savaşmaya ve hatta ölmeye değecek olgular olarak görülmesi, kültürel metaforları savaşlardaki önemli silahlar haline getirmiştir (Peterson, 1994: 79).

Milliyetçi anlayış, "Ana-olarak-Ulus"[6] imgesini kullanarak kadını ve bedenini hayali cemaatler çerçevesinde sınırlandırmaktadır (Loomba, 2000, s. 242). Böylece kadınların bedenleri çok hızlı ve kolay bir biçimde grupların çatışma alanı haline dönüşmektedir. Ulus için erkek çocuğu doğurarak önemli bir misyon yüklenen kadın aile içinde yüceltilmekte ama aynı kadın, dışarıdan yönelecek bir tehlikeye karşı kendi doğurduğu oğul tarafından korunması gereken bir varlık olarak güçsüzleştirilmektedir. Bu noktadan hareketle, kadının eğitimine biçilen değerin dahi eğitimli kadınların daha iyi birer eş ve anne olacağı mantığına dayandırıldığını söylemek yerinde olacaktır (Arman ve Şerbetçi, 2012: 75).

Doğanın kadın olarak simgeselleştirilmesi, kolaylıkla ulus ile kadının eş unsurlar olarak görülmesine neden olmaktadır. Böylece toprağı kadın bedeni ile buluşturan metaforlar, sembolik olarak toprağa/kadın bedenine duyulan arzuyu maskulen bir arzu olarak inşa eder (Alexander, 2011: 375; Saigol, 2013: 232). Ana vatanın kadın bedeni olarak somutlaştığı bu durum sonucu, kadın bedenleri savaş ve istila gibi durumlarda sıklıkla yabancı erkeklerin "ihlal" tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Toprak sembolik olarak kadını temsil ettiğinde, bir kadının "ahlakının" dışarıdan gelen yıkıcı etkilerle "bozulması", ulusun bütünlüğünün tehdit edilmesiyle aynı anlama gelebilir.

"Kadın-olarak-Ulus" metaforu, aynı zamanda, kadınını/ulusunu tecavüze karşı koruyamayan erkeğin, o beden ve toprak üzerindeki hakkını kaybettiği fikrine dayanır. Burada kadın siyasetin bir nesnesi haline getirildiği için kendini temsil hakkını kaybeder ve böylece erkeğin mülkü olarak somutlaşır; zira burada

[6] "Ana-olarak-Ulus" ve "Kadın-olarak-Ulus" kavramları literatürde geçişli olarak kullanılmaktadır.

"anavatan" kadındır ancak devlet ve onun savaşçı vatandaşları hâlâ erkeklerdir (Peterson, 1994: 80). Bu şekilde kadını ve kadınlığı tanımlamaya hizmet eden milliyetçi söylem, kadını aile içi, özel alanda kurgularken; kamusal ve siyasal alana ise erkeği ve onun milliyetçi hedeflerini yerleştirmektedir (Alexander, 2011: 373).

Feminizme göre, savaş, zaten derin olan kadın erkek ayrımını daha da derinleştirmekte, erkek gücünü simgeleyen savaşlar erkeğin otoritesini arttırarak cinsiyetler arası mesafeyi ileri boyutlara taşımaktadır. Böylece savaşın meşru bir zeminde tanımlanabilmesi için geliştirilen eril söylem, mevcut toplumsal cinsiyet eşitsizliğini derinleştirerek, kadınları savaşın en önemli mağdurları haline getirmektedir (Arman ve Şerbetçi, 2012: 67).

Dördüncüsü, kadının, kamusal alandaki görünümünün tarihten bu yana reddedilmesidir. Geleneksel savaş anlatısı, kadının yüksek siyaset sahnesindeki rolünü, nadiren savaşçı ya da lider olarak tanımlar. Kadının savaş tarihinin olmadığı tezini normalleştiren ve yeniden üreten bu tutum, sistematik bir biçimde kadının savaşlarda sergilediği aktif savaşan rolünü inkâr etmekte ya da küçümsemektedir (Peterson, 1994: 80). Savaşçı kadın yoktur tezi tarihsel örnekleri yok saymaya neden olmaktadır; gerçekte olan ise savaşçı kadının yazılı tarihinin olmadığıdır.

Erkeğin kadını güçlendiren savaşçı bir yapısının olduğu bu yüzden de savaşçı olmanın, tarihsel ve biyolojik olarak erkeklere özgü olduğu toplumsallaşma sürecinde aktarılan kültürel bir anlatının parçasıdır (Jones, 1997). Cynthia Enloe (1987: 529)'nun da belirttiği gibi, kadınlar, militarizm süreçlerinde esasında "bir erkek dramasının sahne dışı korosu" olarak görülür. Bu nedenle, kadınlar savaşa dair tarihsel anlatılarda ancak küçük bir alanda kendine yer bulabilmektedir. Halbuki doğrudan cinsiyete bağlı olarak savaş ve barış eğiliminin ortaya konulamayacağı açıktır.

Beşincisi, kadınların milliyetçi anlatılarda tek tipleştirilmesi durumudur. Milliyetçi söylemlerin ve toplumsal cinsiyete dayalı anlatıların ötesinde, kadın grupları kendi içinde homojen bir yapıya sahip değildir. Zira ırkçılık, sınıf ayrımcılığı, yaş ayrımcılığı, heteroseksizm, engellilere yönelik ayrımcılık gibi toplumsal hiyerarşiyi kuran her türlü yapı kadınların toplumdaki konumlarını doğrudan etkilemektedir. Erkeklerden hatta birbirlerinden farklı konumlanmalarına rağmen, milliyetçi pratikte kadınlar, belirli bir grup kimliği/amacı doğrultusunda ve uyum içerisinde tanımlanırlar (Peterson, 1994: 82). Bununla birlikte, kadınların uğradığı ihlaller ve hak arayışında oldukları konular birbirinden önemli ölçüde ayrılmaktadır.

Özetle, milliyetçi söylemin toplumsal cinsiyet rolleri ve cinsiyetçi söylemin de milliyetçilik uygulamaları üzerinde oldukça önemli bir etkisinin bulunduğunu söylemek gerekmektedir. Milliyetçi söylem doğrultusunda kadınların çıkarı siyasal çıkarlarla özdeşleştirilir ve hayatın her alanındaki görüntüsü daha da belirsiz hale gelir. Oysa kadınların çıkarlarıyla siyasal kazanımlar arasında doğrudan veya verili bir bağlantı yoktur.

2. SAVAŞLARDA CİNSEL ŞİDDETİN TARİHSEL İZLEĞİ

Tarihin her döneminde, ahlaki bir gerekçe sunan ideolojilerle silahlanmış bir grup erkek hatta bazen resmi bir milis kuvveti, "kamu yararı için" kadınlara yönelik aşağılayıcı eylemlerde bulunmuştur (Brownmiller, 1975: 124-125). Tecavüz farklı derecelerde, farklı koşullarda, çok farklı içerikte ve etkide gerçekleşmiş olsa da neredeyse her savaşın bir parçası haline gelmiştir (Benard, 1994: 29). Şiddet, özellikle de cinsel şiddet, ordular ve hükümetler tarafından bir grubun siyasal, ekonomik, dinsel ve sosyal konumunu bir diğeri üzerinde geliştirmesi için sistematik şekilde savaş taktiği olarak kullanılmıştır (Farwell, 2004).

İlk kez kayıt altına alınan kitlesel tecavüzler, 1938 yılında Kristal Gece *(Kristallnacht)* olarak bilinen ve Nazi yönetiminin yürüttüğü şiddet eylemleri esnasında gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Japonların Çinli kadınlara yönelik "Nanking tecavüzleri" (1937-1938), Irak, Kolombiya, Sudan, Ruanda ve Kosova'da yaşananlar da benzer kitlesel tecavüz örnekleridir (Milillo, 2006: 196-197). Kitlesel tecavüzlerin bazılarına ilişkin rakamlar şu şekildedir: Ruanda'da 100 bin ve 250 bin arasında kadının tecavüze uğradığı bilinmektedir. Benzer şekilde Sierra Leone Cumhuriyeti'ndeki sivil savaşta, 60 binden fazla, Liberya'da 40 binden fazla ve Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nde 200 binden fazla kadın tecavüze uğramıştır (bkz. UN.org, t.y.).

Şiddetli çatışmalar esnasında ortaya çıkan kitlesel tecavüzler, hedef aldığı gruba verdiği fiziksel ve ruhsal zararların yanı sıra bazı kültürel işlevleri de yerine getirmektedir. Tecavüz olayları bir yandan kadının fiziksel ve psikolojik varlığını yok ederken, öte yandan saldırı altındaki tüm grubun, etnisitenin ya da ulusun kültürel ve kolektif kimliğine zarar verme amacına yönelik olmaktadır (Seifert, 1996: 35). Bu nedenle tecavüzlerin şiddetli çatışmaların bir sonucu olarak değil, aksine sistematik bir aracı olarak kavramsallaştırılması yerinde olacaktır.

Savaş zamanı yaşanan tecavüzleri açıklamak için ortaya çıkan iki farklı yaklaşımdan birincisi biyoloji temellidir ve kadına yönelen cinsel şiddet vakalarını biyolojik farklılık çerçevesinden yorumlamaktadır. Buna göre, erkekler cinsel organlarını bir silah olarak kullanılabileceklerinin farkına

vardıklarında, tüm erkekler tüm kadınlar için potansiyel birer tehdit haline gelir (Brownmiller, 1975: 14-15). Bu yaklaşım, her erkeğin her kadın üzerinde cinsel gücünü kullanmak için doğuştan bir güdüye sahip olduğu varsayımına dayanmaktadır. Cinsel şiddeti biyolojik farklılıklarla açıklamaya çalışan ve tüm erkekleri tüm kadınlara karşı doğal bir tehdit olarak gören bu yaklaşım oldukça indirgemeci bir perspektif sunmaktadır. Zira sistematik tecavüzlerin yaşandığı Bosna Savaşı'nda, kadınların yaşadığı şiddete karşı çıkan erkeklerin de bulunduğu çeşitli anekdotlarda yer almaktadır. Bosna'da yaşayan 17 yaşında ki bir kız başından geçenleri şu ifadeler ile anlatmaktadır:

> *Bazı askerler evimize geldi, onlardan dördü beni yakaladı ve diğer odaya itmeye başladılar. Ancak beşincisi ona benim kızını hatırlattığımı ve beni rahat bırakmalarını söyledi. Kendi aralarında tartıştılar hatta onu vurmakla tehdit ettiler, fakat önümde durdu ve hareket etmeyi reddetti (Benard, 1994: 34).*[7]

Cinsel şiddetin biyolojik temele dayandırılması, erkeğin yaptığı eylemi meşrulaştırma tehlikesini de beraberinde getirmektedir. Bir diğer dikkat çekilmesi gereken nokta, savaşlarda sadece kadınlara tecavüz edilmediğidir. Savaş sırasında tecavüz vakasını yalnızca kadınlarla ilişkilendirmek, erkeklerin yaşadığı cinsel şiddet olaylarını[8] görünmez kılmaktadır. Milliyetçi söylem doğrultusunda erkekler de hayatlarını kaybedebilir, cinsel istismara maruz kalabilir veya çok ciddi psikolojik travmalar yaşayabilir. Bu bağlamda, militarist pratiklerin tıpkı kadınlar üzerinde olduğu gibi erkekler üzerinde de yıkıcı etkilere sahip olduğunu ifade etmek gerekmektedir (Arman ve Şerbetçi, 2012: 67).

Savaş sırasında hem erkeklere hem de kadınlara uygulanan cinsel şiddet aynı ideolojik düşünce biçiminin ürünüdür. Her ikisi için de yüklendikleri kültürel normlar gereği tecavüz sonrası toplumdan soyutlanma süreci başlar ve her iki durumda da tecavüze uğrayanın bağlı bulunduğu etnik grubu aşağılayarak baskı altına alma hedefi vardır. Dolayısıyla cinsel şiddet vakalarının biyolojik temelde tanımlanıp şiddetin sadece erkekten kadına yönelen bir olgu olarak somutlaştırılması eksik bir analize neden olacak ve tecavüzlerin arka planında yatan politik amaçları görünmez kılacaktır.

Savaşlarda yaşanan tecavüz vakalarına açıklama getiren ikinci yaklaşım sosyo-kültürel unsurlara dayanmaktadır. Feminizm, kitlesel tecavüz olaylarını biyoloji temelli yaklaşımdan ziyade sosyo-kültürel yaklaşımı dikkate alarak analiz etmektedir. Diana Milillo (2006), savaşlarda tecavüzün sistematik olarak

[7] Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki; kadınlara karşı şiddete karşı koyan askerler bunu kişisel, ahlâki, ideolojik ya da dinsel bir temele dayandırıyor olsa da söz konusu bu vakaları rapor etmemiş ya da amirlerine bildirmemişlerdir (Benard, 1994: 34).

[8] Bosna-Hersek'te karma ya da sadece erkeklerin olduğu kimi kamplarda, erkeklerin de cinsel saldırılara maruz kaldığı raporlanmıştır. Rapor için bkz. UN Commission of Experts, 1994: 10.

kullanılmasını ve kitlesel mağduriyetlerin yaşanmasını üç sosyo-kültürel boyutta değerlendirmiştir. Birincisi, toplumsal cinsiyet ve cinselliğe ilişkin kültürel normlar; ikincisi, sosyal hakimiyet ve güç, üçüncüsü de sosyal kimliktir. Böyle bir yaklaşım, büyük ölçüde, ulusal kimliklerin oluşumunu ve toplumsal cinsiyet düzenlenmelerini dikkate almayı gerekli kılmaktadır (Seifert, 1996: 42).

Sosyo-kültürel yansımanın birinci boyutu olan toplumsal cinsiyet ve cinselliğe ilişkin kültürel normlar, kadınların erkeklerle ilişkisi aracılığıyla kurumsallaşır. Tarihsel olarak erkek, kadının koruyucusu olma rolünü iki boyutta sürdürmektedir. Birinci boyut, gıda ve barınma gibi unsurlarla ekonomik destek sağlama şeklinde gerçekleşirken, ikinci boyut, diğer erkeklerden ve gruplardan gelecek tehditlere karşı kadını koruma fikrine dayanmaktadır. Böylece kurulan sosyal ve ekonomik düzen kadını erkeğin mülkü haline getirmektedir (Milillo, 2006: 199). Ataerkil yapının bir parçası olan bu maskulen korumacı rol, kadınlar ve çocuklar gibi "koruma altındaki" grupları bağımlılık ve itaat konumuna tabi kılarak ikincilleştirmektedir. Aile içerisinde kadını erkeğe tabi kılan bu yapı, vatandaşı dışsal saldırganlardan koruma mantığı vasıtasıyla savaşları meşrulaştırarak benzer biçimde devlet düzeyinde yeniden üretilmektedir (Young, 2003: 2).

Savaşlarda uygulanan cinsel şiddet yalnızca kadının bedenini hedef almamakta aynı zamanda kadının aile içindeki yerini sarsmakta ve bir anlamıyla toplumla bağlarını zayıflatmaktadır. Savaşlarda uygulanan cinsel şiddetin birincil amacı utanç vermektir ki birçok tecavüz vakası, bu amaca hizmet edecek şekilde, kadının ailesi önünde gerçekleştirilmiştir. İkincil amaç ise, kadına tecavüz ederek onun kültürün taşıyıcısı olan kodlarını yerle bir etmek böylece etnik temizlik hedefini gerçekleştirmektir (Milillo, 2006: 199; ayrıca bkz. UNICEF.org, t.y.). Kitlesel tecavüzlerin etnik temizliğin bir parçası olduğu konusunda büyük ölçüde fikir birliği vardır (Benard, 1994: 29) ve Bosna Savaşı'nda uygulanan kitlesel tecavüzler güçlenen milliyetçiliğin bir sonucu ve etnik temizliğin bir aracı olarak ortaya çıkmıştır.

Sosyo-kültürel yansımanın ikinci boyutu, sosyal hakimiyet ve güçtür. Savaşta tecavüz itici bir güç olmakla birlikte aynı zamanda askeri bir kazanım hedeflenmektedir. Nitekim tecavüz vakaları, kurbanın bağlı olduğu tarafın motivasyonunu kaybetmesine neden olmaktadır (Brownmiller, 1975: 37). Bu maksatla, bilhassa çatışma süreçlerinde kamusal alanda ve kadının aile üyelerinin önünde gerçekleştirilen cinsel şiddet, "düşmanın" moralini bozmaya dönük yaygın ve sistematik bir saldırı olmaktadır (Goetz, 2010).

Sosyo-kültürel yansımanın üçüncü boyutu ise, savaşlarda kadına yönelen cinsel şiddet konusunda dikkate alınması gereken önemli bir unsur olarak sosyal kimliktir. Sosyal kimlik teorisi, bireylerin pozitif sosyal grup kimliğini

arzuladığını ve grup içi statülerini güçlendirecek ve dış gruplara karşı ayrım gözetecek inanış ve davranışların içerisinde yer alacağını belirtmektedir (Milillo, 2006: 201'de belirtildiği üzere; ayrıca bkz. Messick ve Mackie, 1989: 59).

Bosna Savaşı'nda tecavüzler yalnızca bir savaş silahı olarak kullanılmamış; aynı zamanda bir halkın yıkımını sağlarken ötekinin çoğalması için "zorla hamile bırakma" (*forced impregnation)* politikasının bir parçası haline gelmiştir. Zorla hamile bırakma tıpkı tecavüz gibi bilinçli bir siyasal tercihtir ve etnik grubu yok etmeyi hedefler. Bu durumun sonucunda istenmeyen hamileliğe maruz kalmış kadınlar bir daha çocuk doğurmaktan hatta evlilikten kaçınabilirler (Fisher, 1996: 92-93; UNICEF, 1996: 19). Burada tecavüz yalnızca aşağılama, moral bozma ya da savaş motivasyonunu kırmanın ötesine geçmekte ve bir etnik grubun doğrudan var oluşuna yönelmektedir. Daha sonra değinileceği üzere, savaşlarda bilinçli bir politikanın ürünü olarak uygulanan sistematik tecavüzlerin ve zorla hamile bırakmanın bir etnik grubu yok etmeyi amaçladığı için soykırım suçu içine alınması yönünde görüşler ortaya çıkmıştır.

3. SIRP MİLLİYETÇİLİĞİNİN CİNSEL ŞİDDET OLARAK TEZAHÜRÜ

Eski Yugoslavya dağılmadan önce (1945-1991), altı cumhuriyetten oluşan sosyalist bir federasyondu: Hırvatistan, Bosna-Hersek, Sırbistan, Slovenya, Makedonya ve Karadağ. Ancak Haziran 1991'de yapılan referandumların ardından Hırvatistan ve Slovenya, Eylül 1991'de Makedonya ve ardından da Mart 1992'de Bosna-Hersek bağımsızlığını ilan etmiştir. Bunun üzerine, Sırbistan ve Karadağ "Yugoslavya Federal Cumhuriyeti"ni oluşturmuş fakat Karadağ 2006'da bağımsızlığını ilan edince bu iki cumhuriyetten oluşan Federasyon sona ermiş ve 2008'de Kosova Sırbistan'dan ayrılmıştır. Bağımsızlık ilanlarından kısa bir süre sonra, Yugoslavya şiddetli çatışmaların ve kitlesel kıyımların yaşandığı bir yer haline gelmiştir ve Sırp milliyetçiler Bosna-Hersek'te savaş başlatmıştır. Milliyetçiliğin yükselişiyle birlikte Slovenya, Hırvatistan ve Bosna'da ortaya çıkan çatışmalarda, tahminen 300 bin kişi ölmüş, 1,5 milyon kişi yaralanmış ve 4,5 milyon kişi göçe zorlanmıştır (Hughes ve diğerleri, 1995: 509-510).

Yugoslavya'yı oluşturan bütün ulusal gruplar arasında milliyetçilik yükselişe geçmekle birlikte, çalışma bağlamında Sırp milliyetçiliği ön plana çıkmaktadır. Zira Milošević yönetiminin körüklediği Sırp milliyetçiliği "Büyük Sırbistan" ideali doğrultusunda özellikle Bosna ve Kosova'da saldırgan bir yönelime girmiş, yarattığı ağır insani trajedinin yanında kadınlara yönelik kitlesel şiddet savaşın önemli bir parçası haline gelmiştir.

Diğer Doğu Bloku ülkeleriyle karşılaştırıldığında, Tito Yugoslavyası'nda (1945-1980) etnik hoşgörü ortamının hakim olduğunu söylemek mümkündür.

Nitekim "azınlık" kavramı yerine "milliyet" kavramı geliştirilmiş, Makedonlar ve Boşnaklar ayrı birer ulus olarak tanınmış ve kendi ulusal kültürlerini yaşatma şansını elde etmişlerdir. Ayrıca bu dönemde Yugoslavya Batı'yla kurduğu iyi ilişkiler sayesinde dış destek konusunda da problem yaşamamıştır. Buna karşın, Milošević Yugoslavyası'nda[9] (1992-2000) tam tersi bir durum hakimdir; hoşgörü yerini ayrımcılığa bırakmış, adem-i merkeziyetçiliğin yerini katı merkeziyetçilik almış, hoşgörüsüzlük etnik temizlik boyutuna ulaşmış, Batı'yla ilişkilerde bozulma yaşanmış ve bunun sonucunda Batı'dan gelen ekonomik yardımlar kesilmiştir (Uzgel, 2002: 117-119).

Uluslararası petrol krizi ve 1970'lerde dünyanın içinde bulunduğu ekonomik durgunluk, işsizliğin artışı, yaşam standartlarının düşüşü, yüksek enflasyon oranları, kısıtlayıcı mali politikalar ekonominin kötü yönetimiyle birleşince ve özyönetim fikri çökünce, sosyal uyumun temelleri baltalanmış, hoşnutsuzluk dalgası yayılmış dahası geniş ölçüde bir hayal kırıklığı ortamı oluşmuştur. Tüm bu gelişmeler, ülkede tansiyonun yükselmesine neden olmuş, 1970'li yılların ortalarından itibaren, ülkede artan toplumsal sorunlar Yugoslavya Federasyonu içindeki farklı etnik grupların varlığıyla ilişkilendirilerek yorumlanmıştır. 1974 Anayasasının bir sonucu olarak, her cumhuriyet ve eyalet, kendi içindeki hakim etnik grubun kimliğini öne çıkarmaya başlamış ve bu durum, hali hazırda zaten istikrarsız olan Yugoslav kamu alanının parçalanmasına sebep olmuştur (Sofos, 1996: 75-76).[10] Mevcut tabloda, Yugoslavyalıların gözünde diğer etnik grupların tehdit olduğuna dair yeni bir güvenlik algısı ortaya çıkmıştır.

Eski Yugoslavya'da şiddetli çatışmalar neticesinde beliren siyasal çözülmenin, sosyalist toplumdan demokrasiye ve serbest piyasa ekonomisine geçişin yarattığı zorlu sürecin de etkisi olmuştur. Buna göre, dış borç krizini çözmeye yönelik girişimin başarısızlığı ciddi bir ekonomik çöküşe neden olmuş ve 1989 yılında, Yugoslav gayri safi milli hasılası yüzde 18,7 azalmıştır (Korac, 1998: 158). Yaşanan ekonomik krizler, Milošević'in milliyetçi söylemleri ve uygulamaları geliştirmesinde itici bir güç olmuş, *milliyetçilik*, yaratılmaya çalışılan yeni "ekonomik-siyasal formasyonun ideolojik üstyapısı"nı kurmuştur (Uzgel, 2002: 121). Zira ekonomik krizlerle ve bu istikrarsızlık ortamıyla bağlantılı olarak yaşanan siyasal boşluk Yugoslavya'da etnik milliyetçiliğin yükselişine ortam hazırlamış, milliyetçiliğin bu düzlemde meşrulaştırılmasına neden olmuştur. Sosyalist ekonomik yapının çöküşüyle sonuçlanan krizler, Yugoslavya'da etnik milliyetçi yükselişin önemli sebepleri arasında yer almakla

[9] Tito'nun 1980'de ölümünden sonra her bir cumhuriyet ve özerk bölge temsilcisinin birer yıllığına dönüşümlü başkanlık yaptığı bir sisteme geçilmiştir. Yugoslavya Federal Cumhuriyeti kurulduktan sonra ise 2000 yılına denk Milošević ülkenin lideri olmuştur.

[10] Diğer unsurların yanı sıra, Yugoslavya'nın özellikle kurumsal-anayasal yapısının kendi yıkımına neden olduğunu savunan bir görüş için bkz. Guzina, 2000.

birlikte şüphesiz milliyetçiliği ve bu temelde şiddetlenen cinsel saldırıları açıklamak için tek veri değildir.

1980'li yılların ikinci yarısında, iktidarda olan Milošević'in de etkisiyle milliyetçilik ideolojisinin etkisi artmıştır. Sırp milliyetçiliğinin kökeni iki temel fikre dayanır: Birincisi, sosyalist sistemin ve Yugoslavya Federasyonu'nun, Hırvat Tito ve Sloven Kardelj tarafından, Sırpların ekonomik ve politik varlığını zayıflatmak amacıyla yaratıldığıdır. Bu anlayış, mevcut yapının Hırvat ve Sloven ittifakına hizmet ettiğini, bu nedenle de Sırpların baskıya ve haksızlığa uğrayarak ötekileştirildiğini ileri sürmektedir. Özellikle Hırvatistan, Bosna-Hersek ve Kosova bölgelerindeki Sırpların tehdit altında olduğu ifade edilmektedir (Mihailovic ve Krestic, 1995: 95-140).

İkincisi, tüm Sırp etnik kökenine sahip olanların ve tüm Sırp topraklarının aynı devlet altında birleşmesi fikrini savunan "Büyük Sırbistan" projesidir. Buna göre, tarihsel Sırp toprakları olan Kosova, Voyvodina, Bosna-Hersek, Karadağ, Makedonya ve Slavonija ile Krajina gibi Hırvatistan'ın bazı bölgelerini de içine alan bir devlet kurulmalıdır. Kendilerini Sosyalist Yugoslavya'nın kurbanı olarak gören Sırp milliyetçiliği hem milliyetçi entelektüeller hem de Sırp Ortodoks kilisesi tarafından desteklenmiştir ve bu destek Milošević iktidarının en önemli meşruiyet kaynağı olmuştur (Uzgel, 2002: 121-133). Sırpları aynı ulus-devlet çatısı altında birleştirme isteği savaşın çıkmasında ve bu savaşın milliyetçiliği tetiklemesinde en önemli unsurlardan biri olmuştur.

Milliyetçiliğin şekillendirildiği bu süreçte çeşitli araçlardan yararlanılmıştır. Televizyonlarda Sırp tarihine ilişkin özel programlara yer verilmiş ve bu programlarda Sırplar kurban olarak anlatılmıştır. Bu hikâyeleştirme süreci, kendi ötekisini yaratmış (milliyetçi düşünce daha en başından bir ötekiye ihtiyaç duyar), Kosova'daki Arnavutların, Bosna-Hersek'teki Boşnakların ve Hırvatların Sırplar için birer tehdit olduğu algısı oluşturulmuştur. Sırp yetkililer, Sırplara ait olmayan kitapları, filmleri ve sanat eserlerini ortadan kaldırarak "kültürel bir temizlik" başlatmıştır. Sırp olmayan şarkıcılar, sanatçılar ve aktörler yasaklanmış ve ülkeyi terk etmek durumunda kalmışlardır (Hughes ve diğerleri, 1995: 511-512).

Yugoslavya'da söz konusu ideolojiler ve aktörler çerçevesinde şekillenen milliyetçi anlayış şüphesiz bölgedeki tüm insanlar üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Aşağıda analiz edileceği üzere milliyetçi anlayışın toplumsal cinsiyet kimliğiyle iç içe geçmesi, savaşın en yıkıcı etkilerinin kadınlar üzerinde yaşanmasına neden olmuştur. Bosna'da yaşanan tecavüzlerin büyük çoğunluğu Sırp güçleri tarafından Bosnalı Müslüman kadınlara yönelik olsa da Müslüman ve Hırvat milislerin de bunu bir savaş yöntemi olarak kullandığı BM raporlarında yer almaktadır (United Nations Commission of Experts, 1994: 7).

Söz konusu şiddet unsurları, herhangi bir etnik kökene bağlı olmaksızın, milliyetçilik-cinsiyetçilik ilişkisi bağlamında üretilmiş unsurlar olarak değerlendirilecektir.

Kadın Bedeni Üzerinde Yükselen Milliyetçilik

Maria B. Olujic (1998), savaş tecavüzlerinin işkence ve terörün etkili araçları olarak ortaya çıkmasının, barış zamanında onur, utanç ve cinsellik gibi kavramların kadın bedeni üzerinden tanımlanmasının sonucu olduğunu savunmaktadır. Ona göre, ataerkil toplumsal yapıya içkin olan erkeğin kadın üzerindeki hakimiyet ilişkisi, savaş zamanında cinsiyetçi şiddetin yükseldiği doğal zemin olmuştur. Bu hakimiyet ilişkisi, kadının bekareti, iffeti ve doğurganlığı gibi unsurlar üzerinde kurulan kontrollerle sembolize edilen onur/utanç dikotomisinde[11] kendini üretmektedir.

Bosna Sırp Ordusu komutanı Ratko Mladić, Bosnalı Sırpların "kendi" kadın ve çocuklarını korumak için Bosna'da savaşa dahil olduğunu ve bu yüzden de Bosna'daki çatışmaların "aşk ve onur" ile harekete geçirildiğini ileri sürmüştür (Sofos, 1996: 73). Mladić'in meşrulaştırma biçiminde içkin olan bu söylem içinde "maskulen" erkek, "kendi" kadınını, çocuklarını, toprağını ve "vatansever babalarının onurlu tarihini" korumak için karşıt etnik ulusun üyelerini öldürmekte ve yok etmektedir. Öte yandan, bu mücadelede kadınlara düşen rol, doğum vasıtasıyla toplumun yeniden üretilmesi böylece vatansever babalarını takip edecek çocukların dünyaya getirilmesi olmaktadır. Bunun neticesinde kadının doğurganlığı gibi kişisel bir konu, ulusal askeri savunma sorununun parçası haline gelmektedir (Korac, 1998: 160).

Kadın üzerinde kurulan sıkı kontroller, kadın bedeni ile etnisiteyi birbirine bağlayan simgesel bir stratejinin parçası olmaktadır. Demografik ve kültürel çöküş tehlikesini siyasal gündemin merkezine taşıyan etnik milliyetçi gruplar, böylece ulusal amaç tanımlamalarını halkta yarattıkları korku üzerinden meşrulaştırmaya çalışmışlardır. Bu bağlamda, Sırbistan devlet başkanı Slobodan Milošević, Kosova'da Müslüman Arnavutların doğum oranlarının yükselmesi karşısında Sırpların "güvensiz" hale geldiğini ileri sürmüş ve Arnavut nüfusuna karşı ulusal mitleri ve Sırp Ortodoks Kilisesi'nin etkisini kullanan bir "doğurganlık savaşını" teşvik etmiştir (Vojvodic, 2012: 7). Buna göre, topluluğun sürekliliğini kadın, cinsellik ve ulus arasındaki belirsiz ilişkiler şekillendirmektedir (Mostov, 2000: 97-98).

Ulus ve milliyetçilik gibi kavramlar, her ne kadar tarihsel ve toplumsal formasyonun ürünleri olsa da, bir o kadar da toplumsal cinsiyet rollerinin

[11] Onur/utanç dikotomisi hakkında bir okuma için bkz. Nagel, 1998: 254-256.

nesiller arası bağlantı yoluyla inşasının belirleyicisi olmaktadır (Vojvodic, 2012: 4). Bu bağlamda, savaş zamanı cinsel şiddetin bir strateji olarak kullanılmasını açıklayabilmek için, milliyetçilik ve toplumsal cinsiyet arasındaki karşılıklı ilişkinin analiz edilmesi gereklidir. Nitekim erkeğin toplumsal ve siyasal hayattaki üstünlüğünü güçlendiren ve cinsiyetler arasındaki eşitsizliği derinleştiren, böylece erkeğin iktidarını hayatın her alanında sağlamlaştıran milliyetçilik ideolojisinin neden olduğu savaşlar kadın bedenine ve varlığına yönelik saldırıların en kötü ve sarsıcı biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yükselen Milliyetçiliğe Karşı Feminist Hareket

Yugoslavya, iletişime ve fikir değişimine açık yapısıyla feminizmin gelişimi için Doğu Bloku ülkeleri içerisinde en uygun ülke olmuştur. Yugoslavya'da feminist hareketin, 1970'ler itibariyle, kadınların sorunlarına ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerine karşı mücadele etmek için alan bulduğu görülmektedir (Lóránd, 2007: 21). Milliyetçilik, cinsiyet ayrımcılığı ve savaş konularında direniş sergileyen feminist fikirlerin/hareketlerin, Yugoslavya'daki temeli 1976 yılında Hırvat sosyoloji kurumunda gerçekleştirilen toplantı olmuştur. Ardından 1978 yılında "Kadınların Sorunu: Yeni Bir Yaklaşım" başlıklı konferans Belgrad'da düzenlenmiştir (Hughes ve diğerleri, 1995: 512). Farklı ülkelerden kadınların katılımına açık olan uluslararası konferansta kimlik, kültür ve kadın hareketleri gibi konuların yanı sıra kadınların kapitalizm ve devrimle ilişkileri de tartışılmıştır (Lóránd, 2007: 21). Ayrıca bu konferansların etkisiyle, Zagreb ve Belgrad'da "Kadın ve Toplum" isimli tartışma gruplarının kurulduğu bilinmektedir (Hughes ve diğerleri, 1995: 512).

1990 yılında Yugoslavya'da demokratikleşme süreciyle birlikte ilk kez çok partili hayata, kadınların eleştirel sesine alan yaratabilmek, kamusal tartışmalara ve siyasi partilerin seçim politikalarına etki edebilmek için milliyetçi-olmayan partilerden kadınlar bir araya gelerek "Kadın Lobisi"ni kurmuştur. Kadın Lobisi, milliyetçi partilerin kadınlara daha fazla çocuk yapmaları yönündeki çağrıları dolayısıyla, milliyetçiliğe karşı güçlü bir direniş sergilemiş, milliyetçi, faşist ve savaş yanlısı partilere oy verilmemesi çağrısında bulunmuştur. 1990-1991 yılları boyunca kadın gruplar örgütlenerek kadın hakları ve Yugoslavya'nın sivilleştirilmesi çağrısını içeren protestolar düzenlemiştir. Ayrıca, çeşitli inisiyatiflerle tüm ihtilaflı konuların barışçıl yöntemlerle müzakere edilmesini talep eden savaş-karşıtı gruplar ve oğullarının savaşta militarist politikaların kurbanı olmasını istemeyen annelerin protestoları gibi örgütlenmelere gidilmiştir. Kadınlar, çeşitli feminist oluşumlarda militarizm, milliyetçilik ve savaş karşıtlıklarını dile getirmiştir (Hughes ve diğerleri, 1995: 513-514).

Bosna Savaşı ile ilgili olarak Belgrad'daki feminist grupların, etnisite ya da ulus ayrımı yapmaksızın tecavüz dahil savaş suçları işleyen tüm tarafları suçlu

gördüğü belirtilmelidir. Bu tutum kurban sayılarındaki dengesizlik nedeniyle diğer uluslardan acı çeken kadınların gözden kaçırılmaması ve acılarının küçümsenmemesine dönük olmaktadır (Lóránd, 2007: 51). Ancak feminist kadınlardaki bu duyarlılık, 1990'larda yükselen milliyetçilik karşısında yeterince etkili bir karşı ağırlık oluşturmamış, gerek Milošević gerekse Bosnalı Sırp liderliğinin milliyetçilik söylemini ve uygulamalarının ağırlığı karşısında etkisiz kalmıştır.

4. BOSNA'DA BİR SAVAŞ TAKTİĞİ: CİNSEL ŞİDDET YOLUYLA ETNİK TEMİZLİK

Kitlesel tecavüz vakaları sadece Bosna Savaşı'na özgü bir durum olmamakla birlikte, Bosna'yı diğer örneklerden farklı kılan ilk defa savaş tecavüzlerinin cinsiyetçi boyutu hakkında ciddi ve açık bir kamusal tartışma başlatmış olmasıdır (Benard, 1994: 30; Skjelsbæk, 2006: 373).

BM İnsan Hakları Komisyonu özel raportörü Tadeusz Mazowiecki, Eski Yugoslavya'nın dağılması sürecinde ortaya çıkan çatışmalar boyunca tüm etnik grupların etkilendiğini ancak kayıt altına alınan vakaların çoğunluğunun Sırp güçleri tarafından Bosna-Hersekli Müslüman kadınlara yönelik gerçekleştirilen tecavüzler olduğunu ifade etmiştir. 1993 tarihli raporda, askeri ya da siyasi güç sahiplerinin, tecavüz uygulamalarını durdurmaya yönelik bir girişimde bulunmadığı da belirtilmektedir (United Nations Commissions on Human Rights, 10.02.1993). Savaş sırasında yaşanan tecavüz olayları, Bosna'nın çeşitli bölgelerinde çok farklı şekillerde ortaya çıkmıştır. Nitekim bu vakalar, tecavüz kamplarında, toplama kamplarında, kişilere ait evlerde ve genelevlerde gerçekleşmiştir (Skjelsbæk, 2006: 374). Daha savaşın ilk yılı olan 1992'de bile Sırp güçlerinin, Bosna'da çok sayıda tecavüz kampı kurduğuna ilişkin bilgilere raporlarda yer verilmiştir (United Nations Commission of Experts, 1994).

Bosna-Hersek'teki çatışmalar sırasında, Sırp kuvvetlerinin toprak ilhak politikasının yağma ve tecavüzlerle birlikte ilerlediği, dahası tecavüzü bir motivasyon ve saldırı stratejisi olarak kullandığı görülmektedir (Benard, 1994; Sofos, 1996; Snyder ve diğerleri, 2006). Bosna-Hersek'teki tecavüzler, milliyetçiliğin kadın bedeni üzerinden kendini ifade etmesinin açık bir yansıması olmuştur. Zira Sırp güçlerinin tecavüzleri "Bosna'ya Sırp tohumları ekme" politikasına dönüşmüş ve saldırganlara göz yumularak tecavüzler teşvik edilmiştir (United Nations Commission of Experts, 1994: 54).

Bosna-Hersek'te yaşanan çatışmalar süresince, çoğunluğu Sırp güçleri tarafından gerçekleştirilen, Müslüman kadınlara yönelik yaklaşık 20 bin ile 50 bin arasında kadının tecavüze uğradığı tahmin edilmektedir (Goldstein, 2005: 363; Iacobelli, 2009: 266; Snyder ve diğerleri, 2006: 189). Bu rakam bazı

kaynaklara göre 60 bini bulmaktadır (bkz. Lent Hirsch, 2012). Yaşanan tecavüzler sonucu doğan 5 bin bebeğin aileleri tarafından terk edildiği ya da öldürüldüğü tahmin edilmektedir (Boose, 2002: 71). Her ne kadar tecavüze uğrayan birçok kadının sessiz kalması nedeniyle bu rakamlar kesin olarak belirlenememiş olsa da[12], Bosna-Hersek'te 1992 ile 1995 yılları arasında yaşanan olaylar, Sırp güçlerinin tecavüzü nasıl *sistematik*, *örgütlü* ve *önceden planlanmış* bir şekilde savaş silahı/taktiği olarak kullandığını gözler önüne sermektedir. Zira tecavüz kamplarının kurulması, cinsel köleleştirme, seks işçiliğine zorlama ve zorla hamile bırakma gibi cinsel şiddet pratiklerinin savaş boyunca yaygın ve sistematik şekilde uygulandığı görülmektedir (Boeschoten, 2003: 45).

Bosna'da uygulanan cinsel şiddet pratikleri, kurbanlar üzerinde fiziksel ve psikolojik ciddi hasarlara neden olmuştur. Birçok Bosnalı kurbanın cinsel saldırıya uğradığında oldukça küçük yaşta olması ve çok sayıda saldırgan tarafından, tekrar tekrar tecavüze uğraması bu kişilerde ciddi travmalara yol açmıştır.[13] Fiziksel şiddetin ve psikolojik travmanın yanı sıra, bu kişiler, bombardıman, açlık, hapsedilme hadiselerini yaşamış, öldürülme ve yakınlarını kaybetme gibi korkularla karşı karşıya kalmıştır (Benard, 1994: 37).

Skjelsbæk (2006: 396), savaşta tecavüze uğrayan kadınları, anlatılarına bağlı olarak etnik kurbanlar ve kadın kurbanlar olarak iki şekilde konumlandırmaktadır. Böyle bir ayrım tartışmalı olmakla birlikte, bazı kadınlar ailelerinden destek bulmuş ve tecavüz suçlularının yargılanması konusunda aktif katılımda bulunabilmişken bazılarının da suçluluk ve utanç duygusu içinde bunu ailelerinden sakladıkları bilinmektedir.

Beverly Allen (1996: xiii-xiv), Sırp güçlerinin Bosna-Hersekli kadınlara tecavüz ederek, kendi etnisitelerinden daha fazla çocuk yapmayı amaçladığını ve bu nedenle de saldırılarda kadın kurbanın ulusal, etnik, dinsel ve hatta genetik kimliğinin hedef alındığını ifade etmektedir. Böylece, öldürme ve işkenceyle birlikte tecavüz ve hamile bırakmaya yönelik saldırılar, belirli bir toplumsal grubun yok edilmesi temelinde somutlaşmaktadır. Sırpların, Sırp-olmayan kadınları hamile bırakma politikaları, büyük ölçüde çocuğun etnik kökeninin

[12] Tecavüze uğrayan birçok kadının sessiz kalması ve politik amaçlar için tecavüze ilişkin rakamların yanlış verilmesi nedeniyle bu şiddet olaylarından kaç kadının doğrudan etkilendiği net olarak bilinmemektedir. Bununla birlikte, Bosna'daki kitlesel tecavüzlerin binlerce kurbanının olduğu, 7-14 yaş aralığında birçok genç kıza tecavüz edildiği, bu tecavüzlerin sıklıkla kurbanların ailelerinin önünde gerçekleştirildiği ve bu kurbanlara birçok farklı kişinin tecavüz ettiği bilinmektedir (bkz. Skjelsbæk, 2006: 374).

[13] Jasmila Zbanic'in 2006 yapımı filmi *Grbavica*, Bosna'daki tecavüz vakalarının yarattığı toplumsal ve psikolojik etkiyi, savaşın mağdurlarından biri olan Esma isimli karakterin gözünden işlemektedir. Savaştaki cinsel saldırıların travmatik sonuçları, Esma'nın kızı ile olan ilişkisi üzerinden tasvir edilmektedir. Esma, Bosna'daki savaşın yıkıcı etkilerini tecrübe eden binlerce kadından sadece bir tanesidir. *Grbavica* filmi ile ilgili bir söylem analizi için bkz. Özbaş, 2008.

belirleyicisinin baba olduğu inancını pekiştiren ataerkil toplumsal yapının bir uzantısı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, bir Sırp erkeğin tecavüzü sonucu doğacak çocuğun Sırp etnisitesine ait olacağı, sadece saldırgan tarafından değil, aynı zamanda tecavüze uğrayan kadın ve onun bağlı olduğu toplumsal grup tarafından da kabul görmektedir (Iacobelli, 2009: 275).

Canlı tanıklıklar ve yaşanan deneyimler yalnızca tecavüzün amaçlanmadığını, bilinçli ve politik emirler doğrultusunda genç kadınların hamile kalmaları için çaba gösterildiğini, bunun tecavüz sırasında kadınlara açıkça söylendiğini ve bu kadınların ancak hamileliğin kürtaj aşamasını geçmesinden sonra serbest bırakıldığını göstermektedir. Tecavüze uğrayan bazı kadınlar, kendilerine tecavüz edenlerin "artık ömrünüzün sonuna kadar Sırp çocuğunuz olacak" ve "Müslüman bir çocuk doğuracağınıza Çetnik doğurmak daha iyidir. Kürtaj olabildiğiniz sürece buradan sizi göndermeyeceğiz" dediklerini ifade etmişlerdir (Fisher, 1996: 113'de belirtildiği üzere). Ayrıca bu kamplarda hamile olan kadınlara, hamile olmayanlardan daha iyi muamele edildiği raporlarda yer bulmuştur (United Nations Commission of Experts, 1994: 10).

Tecavüz kamplarında yer alan Bosnalı bir kadının ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. Bir jinekoloğun kampa geldiğini, sadece genç kadınları muayene ettiğini ve hamile olup olmadıklarını anlamaya çalıştığını anlatmakta; hamile olmadıkları anlaşıldığında da, Sırpların "neden hamile değilsiniz" diyerek tepki gösterdiğini ifade etmektedir (Human Rights Watch, 1993: 218-219).

Tecavüze uğrayan kadınların bir kısmı bu tecavüzlerin daha önceden tanıdıkları insanlar tarafından gerçekleştirildiğini söylemişlerdir. Söz konusu bu durum, siyaseten geliştirilen milliyetçi söylemlerin mikro düzeyde insanların hayatında yıkıcı etkilerde bulunmasının çarpıcı bir örneği olarak karşımıza çıkmıştır. Örneğin doktor olan ve tecavüze uğrayan bir Müslüman kadın şunları söylemiştir:

> *Bazı Sırplar tanınmak istemedikleri için yüzlerini kapatmışlardı. Ama çoğunu tanıdım. Bunlar birlikte çalıştığım doktorlardı. Bana tecavüz edenlerin ilki Jodic adındaki Sırp doktordu. Benim onu tanıdığımı biliyordu. Adımı listede görüp beni çağırmıştı. Jodic'i on yıldır tanıyordum. . . . Kibar, hoş bir adamdı. Daha önceden tanıdığım Obrad Filipovic isimli diğer doktor da bana tecavüz etti. . . . Bana tecavüz etmeden önce artık kim olduğumuzu biliyorsun, sonsuza kadar hatırlayacaksın dedi (Human Rights Watch, 1993: 217-218).*

Savaştan önce evli ve üç çocuğu olan Azra'nın da benzer bir hikâyesi vardır. Azra, kendisine tecavüz edenleri tanıdığını çünkü onların komşuları olduğunu söylemekte, yapılanların insanlığa karşı suç olduğunu vurgulamakta,

sorumlularının cezalandırılmasını istemekte ve başından geçen olayları şu sözlerle anlatmaktadır:

> *O erkek çocuklar benim komşularımdı. Onları ben evlendiğimde genç erkek çocuklar olarak hatırlıyorum. Bir gün savaş sırasında [tecavüzcü] evime geldi ve ona evdeki tüm odaları göstermemi istedi. Aniden bıçağı alıp boğazıma dayayıp bunu kendi isteğimle yapmayı isteyip istemediğimi sorduğunda oğlum bahçede oynuyordu. Beni ısırdı bu yüzden nefes alamadım ve mideme tekme attı. Bilincimi kaybettim, bilincim yerine geldiğinde bana tecavüz etti. Her taraf kan olmuştu. Ne olduğunu gördüğünde beni yalnız bıraktı. Dışarı çıktı ve evin önündeki iki askere gelip bana tecavüz etmek [isteyip istemediklerini] sordu (bkz Skjelsbæk, 2006: 382-383).*

Kadınların ulus devletin biyolojik ve kültürel yeniden üreticileri olarak kavramsallaştırılması, kadınların sembolik olarak ulus devletin sınırlarıyla eş değer görülmesine neden olmaktadır. Böylece kadın bedeni üzerinden yürütülen savaşla, Bosna ulusunun ve ülkesinin sembolik ve materyal olarak "fethedilmesi" söz konusu olmaktadır (Snyder ve diğerleri, 2006: 190-191). Bosna Savaşı'ndaki tecavüzler, bireysel nitelikli olmayıp, milliyetçiliğin motive ettiği siyasal bir projenin ürünü olarak uygulanmıştır. Tecavüz olaylarına karışanların ifadesine göre, emirler yerel komutanlardan gelmiş ve onlar da bu emirleri Sırp lider Radovan Karadzic'ten aldıklarını ifade etmişlerdir (Aydelott, 1993: 629). Ayrıca bu tür eylemlerde yer alanların büyük çoğunluğu, ulusal ve etnik anlamlar içeren üniformalar giymektedir (Milillo, 2006: 201-202). Bu da tecavüzlerin etnik temizlik hedefine yönelik politik bir karar olarak değerlendirilmesi sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Bosna Savaşı'na toplumsal cinsiyet perspektifinden yaklaşıldığında dikkat çeken hususlardan bir diğeri, Biljana Plavsic'in bu süreçteki konumu ve rolüdür. Zira bir yandan Bosnalı kadınların bedenleri savaş meydanı haline gelirken, öte yandan bir kadın olarak Plavsic'in savaş sırasında kurulan Yüksek Komuta Konseyi üyesi olarak doğrudan bu emirleri verenler arasında yer alması, ideolojik olarak milliyetçiliğin toplumsal cinsiyet rollerinin önüne geçmesinin çarpıcı bir örneğidir. Bir biyoloji profesörü olan Plavsic, o dönemdeki Sırp milliyetçiliğinin ırkçı temellerini genetik çalışmalarla oluşturmaya çalışıyordu. 1994 yılında verdiği bir demeçte, Sırplar ve Müslümanlar arasındaki karma evliliklerden rahatsız olduğunu nitekim bu iki grubun genlerinin karışması sonucu Sırp milletinin dejenere olduğunu söylemiştir (Subotic, 2012: 42).[14] Floya Anthias ve Nira Yuval-Davis (1989: 2)'in de vurguladığı üzere, bizzat kadınların da, diğer ekonomik sınıflardan ya da etnik gruplardan kadınlara yönelen baskı ve

[14] Biljana Plavsic, Eski Yugoslavya Savaş Suçları Mahkemesinde yargılanarak 11 yıl hapse mahkûm edilmiş ama pişmanlık belirttiği için erken tahliye edilmiştir.

sömürü süreçlerine dahil olması söz konusu olmaktadır.[15] Bu anlamda Plavsic örneği, Bosna'da yaşanan sürecin kategorik olarak cinsiyet bölünmelerini aşan yönünü açığa çıkarmaktadır.

Toplumsal cinsiyet rollerinden beslenen milliyetçiliğin Bosna'da yarattığı yıkıcı etkiler, tecavüzleri önlemek için uygulanacak politika arayışlarını ortaya çıkarmıştır. Nitekim Bosna'da yaşanan tecavüz vakalarının siyasal boyutu resmi olarak kabul edilmiş ve bu hadiseler Birleşmiş Milletler (BM) raporlarına yansımıştır. Eski Yugoslavya'da insan haklarına ilişkin BM Raporu, 1949 Cenevre Sözleşmeleri ve 1977 tarihli Ek Protokollere göre savaş suçu olarak kabul edilen tecavüzün, Bosna-Hersek'te (ve Hırvatistan'da) etnik temizlik politikasının bir aracı olarak kullanıldığını ortaya koymuştur (bkz. Benard, 1994: 31). Savaşta özellikle kadın doğurganlığının hedef alınması bu durumun en önemli göstergelerindendir.

Uluslararası hukukta savaş suçu ve insanlığa karşı suç olarak kabul edilmiş olan cinsel şiddet eylemleri kurbanın kimliğini aşağılamayı ve yok etmeyi hedeflemesi sebebiyle bir tür savaş silahı olarak kullanılmaktadır. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin (BMGK) Ekim 2000'de aldığı 1325 sayılı kararı bu konuda atılmış önemli bir hukuki adımdır. Bu kararda, kadınların çatışmalar sırasında korunmasına yönelik çağrıda bulunulmuş ve kadınların çatışmaların çözümü sürecinde daha aktif siyasal roller üstlenmesi gerektiğinin altı çizilmiştir (UNSC, 2000).

Sırp güçlerinin kadınlara yönelik saldırılarının doğrudan kadının doğurganlığını hedef alması, cinsel saldırı eylemlerinin "soykırım" maksatlı olduğu değerlendirmesini ortaya çıkarmıştır.[16] Her ne kadar 1948 tarihli Soykırım Sözleşmesinde tecavüz doğrudan zikredilmemişse de, silahlı çatışmalarda giderek yaygın bir şekilde tecavüze başvurulması ve bunun uluslararası kamuoyunda daha da görünür ve tartışılır hale gelmesi nedeniyle, uluslararası hukukta soykırım fiili ile ilişkilendirilmesi yolunda bir tartışma ve eğilimin başladığı görülmektedir. Tecavüzün bir soykırım suçu oluşturduğuna ilişkin ilk hukuksal belge, Ruanda için Uluslararası Ceza Mahkemesi'nin Jean-Paul Akayesu hakkındaki 1998 tarihli kararıdır. Mahkeme, tecavüzün, ciddi fiziksel ve ruhsal zarar vermeye dönük bir yöntem olarak işlenmesinin bir soykırım suçunu oluşturduğuna karar vermiştir (International Criminal Tribunal for Rwanda, 1998: 289-290).

[15] Savaş ve çatışma süreçlerinde, kadınların da diğer kadınlara yönelik cinsel saldırıların birer "faili" (*perpetrator*) olarak bu suçların işlenmesine kimi zaman doğrudan katılım gösterdiklerini ortaya koyan bir çalışma için bkz. Sjoberg (2010).

[16] Tecavüzün bir soykırım suçu olduğuna ilişkin genel bir tartışma için bkz. Russell-Brown, 2003. Bosna'da yaşanan tecavüzlerin soykırım suçu olarak kabul edilip edilemeyeceğine yönelik bir tartışma için ise bkz. Fisher, 1996: 113-124.

BM Güvenlik Konseyi de, 2008 tarihinde aldığı 1820 sayılı kararda kadınlara yönelik cinsel şiddetin önlenmesi konusunda daha kararlı önlem alma çağrısında bulunup, suçluların cezasız kalmamasına dikkat çekerken, kararın 4. maddesinde bu fiili soykırım açısından oluşturucu bir eylem olarak tanımlamıştır (UNSC, 2008; ayrıca bkz. Reid-Cunningham, 2008; Snyder ve diğerleri, 2006: 190). Yine bu doğrultuda Güvenlik Konseyi'nin 1889 sayılı kararınca, 1325 sayılı karar teyit edilmiş ve BM üyesi devletler ve sivil toplum kadınların korunması konusunda sorumluluk almaya davet edilmiştir (UNSC, 2009). BMGK, 16 Aralık 2010 tarihli ve 1960 sayılı kararıyla, cinsel şiddet eylemlerinin sorumlularının ortaya çıkarılması için gereken çalışmaların yapılması çağrısını gündeme taşırken (UNSC, 2010), 2106 ve 2122 sayılı kararlarıyla kadınların bu tarz çatışmalarda korunmasının önemini ve cinsel saldırıların önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasını yinelemiştir (UNSC, 2013a, 2013b).

Bosna hükümeti, Batı'nın dikkatini bölge üzerinde toplamak ve dışarıdan bir askeri müdahaleye olanak tanıyabilmek adına tecavüz vakalarını uluslararası kamuoyuna taşımıştır (Snyder ve diğerleri, 2006: 191). BM örgütünün bir parçası olan Eski Yugoslavya Uluslararası Savaş Suçları Mahkemesi, 2001 yılında üç Sırp askerini savaş tecavüzü konusunda suçlu bulmuştur. Böylece ilk kez, savaş tecavüzü eylemleri işkence ve cinayet gibi insanlığa karşı suç olarak sınıflandırılmıştır (Bergoffen, 2003). Bu gelişme uluslararası toplumun dikkatini çekme ve savaştaki tecavüz vakalarını uluslararasılaştırması noktasında önemli olsa da, sistematik olarak gerçekleştirilen tecavüzlerin etkili bir yargılamasının gerçekleştirilmediğini ve olayların sorumlularının büyük bir çoğunluğunun cezalandırılmadığını vurgulamak yerinde olacaktır.

Bosna Savaşı tarihsel süreçte cinsel şiddet açısından bir kırılma noktası olmuş ve bu savaşta yaşananlar tecavüze uğrayan kadınların görünmezliğini ortadan kaldırmıştır. Tecavüz artık savaşın makus bir yan ürünü ve şiddetin sonucu olarak görülmek yerine, etnik temizliği hedefleyen bir strateji olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

5. SONUÇ

Savaşlarda yaşanan kitlesel tecavüz vakaları, erkeklerin kadınların bedenlerine fiziki zarar vermesinin ötesinde anlamlar taşımaktadır. Bu saldırılar, bir grubun diğer gruba olan üstünlüğünü tanımlama noktasında silah olarak kullanılmakta, dahası iktidar ve güç ilişkileriyle doğrudan bağlantılı hale gelmektedir. Toplumsal cinsiyet rolleri bağlamında, toplumun ve grup kimliğinin biyolojik yeniden üreticisi olarak kadınlara yönelen sistematik cinsel şiddet saldırılarıyla, kadının bedeni üzerinden onun ait olduğu toplumun tamamı hedef alınmaktadır.

Yugoslavya'nın dağılma sürecinde Milošević yönetimi ve Bosnalı Sırp liderliği, "Büyük Sırbistan" projesi doğrultusunda özellikle Bosna'da yoğun bir iç savaşın yaşanmasına neden olmuştur. Yayılmacı milliyetçiliğin tetiklediği bu savaş sırasında toplu tecavüzler dahil, savaş suçları ve insanlığa karşı suçlar işlenmiş ama bu dramatik olayların ağırlığı ancak savaş bittikten sonra anlaşılabilmiştir. Milliyetçilik bir yandan Sırp liderliğine meşruiyet sağlarken öte yandan Bosna'daki savaşın toplumsal cinsiyet ilişkileri üzerinden yürütülmesine neden olmuş, kadınları bu savaşın önemli bir hedefi ve mağduru haline getirmiştir.

Bosna'da, milliyetçi ideolojilerle cinsiyetçi söylem ve uygulamaların iç içe geçtiği etnik çatışmalar sırasında yaşananlar tecavüzün bir savaş taktiği olarak kullanılmasının en çarpıcı örneklerinden biri olmuştur. Kadın bedeni, bu savaşın hem fiziksel hem de sembolik alanı haline gelmiştir. Yugoslavya çatışmaları sırasında uygulanan kitlesel cinsel şiddete ilişkin feminist bir değerlendirme, kadının kendi bedeni üzerinde kontrolü olmadığını vurgulayarak, milliyetçi söylem çerçevesinde kadının ve ulusun nasıl birbirine eş değer unsurlar olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktadır. Bu açıdan savaşlarda yaşanan sistematik cinsel saldırılar, çatışmaların nihai bir sonucu olmanın ötesinde anlamlar taşımaktadır.

Bosna Savaşı'nda, milliyetçilik, ataerkil sistemin kendini yeniden ve güçlü bir şekilde tanımlamasına hizmet eden oldukça yıkıcı bir ideoloji olarak karşımıza çıkmıştır. Savaşta yaşanan cinsel saldırılar ve zorla hamile bırakma çabaları tecavüzlerin planlı bir strateji doğrultusunda gerçekleştirildiğini ve neticede etnik temizliğin hedeflendiğini açıkça göstermektedir. Söz konusu vakalar milliyetçilik ideolojisinin toplumsal cinsiyet ilişkilerinden bağımsız değerlendirilemeyeceğini ortaya koymakta ve hem milliyetçiliğin toplumsal cinsiyet rolleri üzerindeki hem de toplumsal cinsiyet rollerinin milliyetçilik üzerindeki kurucu etkisini açığa çıkarmaktadır.

Savaş sonrasında elde edilen veriler, tecavüzlerin belli bir emir-komuta içerisinde gerçekleştirildiğini, bu süreçte aynı sosyal/mesleki ortamı paylaşanların doğrudan yer almaları gibi vakalarla, milliyetçilik, toplumsal cinsiyet ilişkileri, tarihsel kinler, etnik temizlik gibi unsurların iç içe geçtiğini göstermektedir. Bosna'da savaş sırasında yaşananlar, yayılmacı milliyetçilik ile kadın bedeni üzerinden yürütülen hiyerarşik toplumsal kodların bir arada işlemesinin yarattığı sonuçları açık bir şekilde ortaya çıkarmıştır.

Feminizmin milliyetçiliğe ilişkin eleştirileri, kitlesel tecavüzler ve etnik temizlik arasındaki ilişkinin anlaşılabilmesi ve kadına yönelik saldırıların kökeninde yatan unsurların açığa çıkarılabilmesi için önemlidir. Bu bağlamda, bu makalede insanların hayatında geriye döndürülemez sonuçlar doğuran

savaşların, cinsiyetçi milliyetçilik çerçevesinde nasıl temellendirildiği analiz edilmiştir. Özellikle toplumsal cinsiyet rollerine ilişkin toplumsal ve siyasal alanda inşa edilmiş sosyal ilişkiler tahayyül edilmeden, kadını savaşın bir nesnesi haline getiren anlayışın ortadan kaldırılması mümkün değildir. Bu noktada, milliyetçiliğin toplumsal cinsiyet temelinde yeniden ele alınması girişimi büyük önem ve anlam kazanmaktadır.

Genel olarak savaşlarda ve iç çatışmalarda kadınlara yönelik cinsel şiddetin nedenleri, gerek milliyetçilik gerekse kadınların toplumdaki statüsünden bağımsız ele alınamaz. Milliyetçilik bir toplumu ulusal bir hedef doğrultusunda mobilize etmenin zeminini hazırlarken, kadını erkeğin iktidarına tabi kılan hiyerarşik toplumsal kültür de, kadın bedenini hedef haline getirmenin koşullarını sağlamaktadır. Yine milliyetçilik, "öteki" kadını nesneleştirmekte, ataerkil toplumsal kültür de, öteki ulusu kadın üzerinden yenmeye, iradesini kırmaya çalışmaktadır. Feminist perspektifin bu noktada sağlayabileceği en önemli katkı, bu türden ataerkil toplumsal rollerin ve cinsiyetçiliğin milliyetçi projelerle birleştiğinde nasıl yıkıcı sonuçlara yol açtığını gösterip, buradan daha adil ve eşitlikçi bir toplumsal düzeni önermesi olmaktadır.

KAYNAKÇA

Alexander, Simone A. James (2011), "M/Othering the Nation: Women's Bodies as Nationalist Trope in Edwidge Danticat's 'Breath, Eyes, Memory'", African American Review, 44 (3): 373–390.

Allen, Beverly (1996), Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia (Minneapolis: University of Minnesota Press).

Altınay, Ayşe Gül (Der.) (2013), Vatan, Millet, Kadınlar (İstanbul: İletişim Yayınları).

Anderson, Benedict (1995), Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması (İstanbul: Metis Yayınları) (Çev. İskender Savaşır).

Anthias, Floya ve Nira Yuval-Davis (1989), Woman-Nation-State (London: Palgrave Macmillan).

Arman, Necip M. ve Didem Şerbetçi (2012), "Postkolonyal Feminist Teoride Milliyetçilik, Militarizm ve Savaş Karşıtlığı", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14 (3): 65-83.

Armstrong, John A. (1982), Nations Before Nationalism (Chapel Hill: University of North Carolina Press).

Aydelott, Danise (1993), "Mass Rape During War: Prosecuting Bosnian Rapists Under International Law", Emory International Law Review, 7 (2): 585-631.

Aydın Koyuncu, Çiğdem (2011), "Chechen Female Suicide Bombers within the Framework of Feminist International Relations Approach: An Analysis on the Basis of Contradictions", Alternatif Politika, 3 (2): 179-197.

Banerjee, Sikata (2003), "Gender and Nationalism: The Masculinization of Hinduism and Female Political Participation in India", Women's Studies International Forum, 26 (2): 167-79.

Barth, Fredrik (2001), Etnik Gruplar ve Sınırları: Kültürel Farklılığın Toplumsal Organizasyonu (İstanbul: Bağlam Yayıncılık) (Çev. Ayhan Kaya ve Seda Gürkan).

Benard, Cheryl (1994), "Rape as Terror: The Case of Bosnia", Terrorism and Political Violance, 6 (1): 29-43.

Bergoffen, Debra (2003), "February 22, 2001: Toward a Politics of the Vulnerable Body", Hypatia, 18 (1): 116-134.

Boeschoten, Riki Van (2003), "The Trauma of War Rape: A Comparative View on the Bosnian Conflict and the Greek Civil War", History and Anthropology, 14 (1): 41-54.

Boose, Lynda E. (2002), "Crossing the River Drina: Bosnian Rape Camps, Turkish Impalement, and Serb Cultural Memory", Signs, 28: 71–99.

Brownmiller, Susan (1975), Against Our Will: Men, Women and Rape (New York: Simon & Schuster).

Eken, Mehmet Evren (2015), "Feminizm, Maskülinite ve Uluslararası İlişkiler Teorisi: Uluslararası Siyasetin Toplumsal Cinsiyeti", Gözen, Ramazan (Der.), Uluslararası İlişkiler Teorileri (İstanbul: İletişim Yayınları): 443-491.

Enloe, Cynthia (1987), "Feminists Thinking About War, Militarism, and Peace", Beth B. Hess ve Myra Marx Ferree (Der.), Analyzing Gender (Newbury Park, CA: Sage): 526–548.

Enloe, Cynthia (1994), "Afterword: Have the Bosnian Rapes Opened a New Era of Feminist Consciousness?", Stiglmayer, Alexandra (Der.), Mass Rape: The

War Against Women in Bosnia-Herzegovina (Lincoln: University of Nebraska Press): 219-230.

Enloe, Cynthia (2003), Muzlar, Plajlar ve Askeri Üsler: Feminist Bakış Açısından Uluslararası Siyaset (İstanbul: Çitlembik Yayınları) (Çev. Berna Kurt ve Ece Aydın).

Farwell, Nancy (2004), "War Rape: New Conceptualizations and Responses", Affilia, 19: 389-403.

Fisher, Siobhan K. (1996), "Occupation of the Womb: Forced Impregnation as Genocide", Duke Law Journal, 46 (1): 91-133.

Gellner, Ernest (2012), Milliyetçiliğe Bakmak (4. Baskı) (İstanbul: İletişim Yayınları).

Gellner, Ernest (2013), Uluslar ve Ulusçuluk (İstanbul: Hil Yayın) (Çev. Büşra Ersanlı ve G. Göksu Özdoğan).

Geertz, Clifford (1973), The Interpretation of Cultures: Selected Essays (New York: Basic Books, Inc.).

Goetz, Anne-Marie (2010), "Sexual Violence as a War Tactic - Security Council Resolution 1888: Next Steps", UN Chronicle, XLVII (1), Empowering Women: Progress or not?.

Goldstein, Joshua S. (2005), War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa (Cambridge: Cambridge University Press).

Guzina, Dejan (2000), "The Self-Destruction of Yugoslavia", Canadian Review of Studies in Nationalism, 27 (1/2): 21-32.

Hamas (2017), A Document of General Principles & Policies, 1 Mayıs 2017, http://hamas.ps/ar/uploads/documents/06c77206ce934064ab5a901fa8bfef44.pdf (12.05.2017).

Hobsbawm, Eric J. (2014), 1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik: "Program, Mit, Gerçekçilik" (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Osman Akınhay).

Hughes, Donna M., Lepa Mladjenovic ve Zorica Mrsevic (1995), "Feminist Resistance in Serbia", The European Journal of Women's Studies, 2 (4): 509-532.

Human Rights Watch (1993), War Crimes in Bosnia-Hercegovina, Volume II (US: Helsinki Watch).

Iacobelli, Teresa (2009), "The 'Sum of Such Actions': Investigating Mass Rape in Bosnia-Herzegovina through a Case Study of Foca", Herzog, Dagmar (Der.), Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century (New York: Palgrave Macmillian): 261-283.

International Criminal Tribunal for Rwanda (1998), The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu, Judgement, http://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/pdf/AKAYESU%20-%20JUDGEMENT.pdf (10.05.2017).

Jones, David E. (1997), Women Warriors: A History (Washington, US: Brassey's).

Korac, Maja (1998), "Ethnic Nationalism, Wars and the Patterns of Social, Political and Sexual Violence against Women: the Case of Post Yugoslav Countries", Identities: Global Studies in Culture and Power, 5 (2): 153-181.

Lent Hirsch, Michele (2012), "Bosnia", Women Under Siege, 8 Şubat 2012, http://www.womenundersiegeproject.org/conflicts/profile/bosnia (12.05.2017).

Loomba, Ania (2000), Kolonyalizm Postkolonyalizm (İstanbul: Ayrıntı Yayınları) (Çev. Mehmet Küçük).

Lóránd, Zsófia (2007), Feminism as Counterdiscourse in Yugoslavia in Two Different Context, Unpublished master's thesis, Central European University, Budapest, Hungary.

Maqdsi, Muhammad (1993), "Charter of the Islamic Resistance Movement (Hamas) of Palestine", Journal of Palestine Studies, 22 (4): 122-134.

McClintock, Anne (1991), "No Longer in a Future Heaven: Women and Nationalism in South Africa", Transition, 51: 104-123.

Messick, David M. ve Diane M. Mackie (1989), "Intergroup Relations", Annual Review of Psychology, 40: 45–81

Mihailovic, Kosta ve Vasilije Krestic (1995), "Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts", Belgrad.

Milillo, Diana (2006), "Rape as a Tactic of War: Social and Psychological Perspectives", Affilia: Journal of Women and Social Work, 21 (2): 196-205.

Mostov, Julie (2000), "Sexing the Nation/Desexing the Body: Politics of National Identity in the Former Yugoslavia", Mayer, Tamar (Der.), Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation (London: Routledge): 89-110.

Nagel, Joane (1998), "Masculinity and Nationalism: Gender and Sexuality in the Making of Nations", Ethnic and Racial Studies, 21 (2): 242-269.

Olujic, Maria B. (1998), "Embodiment of Terror: Gendered Violence in Peacetime and Wartime in Croatia and Bosnia-Herzegovina", Medical Anthropology Quarterly, 12 (1): 31-50.

Özbaş, Züleyha (2008), "Cinsel Silah ve 'Grbavica'", Marmara İletişim Dergisi, 13 (13): 171-185.

Özkırımlı, Umut (2016), Milliyetçilik Kuramları: Eleştirel Bir Bakış (Ankara: Doğu Batı Yayınları).

Peterson, V. Spike (1994), "Gendered Nationalism", Peace Review: A Journal of Social Justice, 6 (1): 77-83.

Peterson, V. Spike (1999), "Political Identities/Nationalism as Heterosexism", International Feminist Journal of Politics, 1 (1): 34-65.

Ray, Amy E. (1997), "The Shame of It: Gender-Based Terrorism in the Former Yugoslavia and the Failure of International Human Rights Law to Comprehend the Injuries", The American University Law Review, 46 (3): 793-840.

Reid-Cunningham, Allison R. (2008), "Rape as a Weapon of Genocide", Genocide Studies and Prevention: An International Journal, 3 (3): 279-296.

Russell-Brown, Sherrie L. (2003), "Rape as an Act of Genocide", Berkeley Journal of International Law, 21 (2): 350-374.

Saigol, Rubina (2013), "Militarizasyon, Ulus ve Toplumsal Cinsiyet: Şiddetli Çatışma Alanları Olarak Kadın Bedenleri", Altınay, Ayşe Gül (Der.), Vatan, Millet, Kadınlar (İstanbul: İletişim Yayınları): 227-259.

Seifert, Ruth (1996), "The Second Front: The Logic of Sexual Violence in Wars", Women's Studies International Forum, 19 (1/2): 35-43.

Shils, Edward (1957), "Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties: Some Particular Observations on the Relationships of Sociological Research and Theory", The British Journal of Sociology, 8 (2): 130-145.

Skjelsbæk, Inger (2006), "Victim and Survivor: Narrated Social Identities of Women Who Experienced Rape During the War in Bosnia-Herzegovina", Feminism & Psychology, 16 (4): 373-403.

Smith, Anthony D. (1994), Milli Kimlik (İstanbul: İletişim Yayınları) (Çev. Bahadır Sina Şener).

Smith, Anthony D. (2002a), Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik (İstanbul: Everest Yayınları) (Çev. Derya Kömürcü).

Smith, Anthony D. (2002b), Ulusların Etnik Kökeni (Ankara: Dost Kitabevi) (Çev. Sonay Bayramoğlu ve Hülya Kendir).

Snyder, Cindy S., Wesley J. Gabbard, J. Dean May ve Nihada Zulcic (2006), "On the Battleground of Women's Bodies: Mass Rape in Bosnia-Herzegovina", Affilia: Journal of Women and Social Work, 21 (2): 184-195.

Sofos, Spyros A. (1996), "Inter-ethnic Violence and Gendered Constructions of Ethnicity in Former Yugoslavia", Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture, 2 (1): 73-92.

Subotic, Jelena (2012), "The Cruelty of False Remorse: Biljana Plavsic at The Hague", Southestern Europe, 36: 39-59.

UN.org (t.y.), "Background Information on Sexual Violence used as a Tool of War", http://www.un.org/en/preventgenocide/rwanda/about/bgsexualviolence.shtml (28.05.2017)

UNICEF.org (t.y.), "Sexual Violence as a Weapon of War", https://www.unicef.org/sowc96pk/sexviol.htm (11.05.2017).

UNICEF (1996), The State of the World's Children 1996 (Oxford: Oxford University Press).

United Nations Commission of Experts (1994), Rape and Sexual Assault, Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674/Annex IX, http://mcherifbassiouni.com/wp-content/uploads/2015/08/Yugoslavia-Report-Vol-5-Annex-IX.pdf (10.05.2017).

United Nations Commissions on Human Rights (1993), Situation of Human Rights in the Territory of the Former Yugoslavia, Forty-ninth Session, 10.02.1993, http://digital.case.edu/downloads/83380n00t (14.01.2016).

UNSC (2000), Resolution 1325 (S/RES/1325), http://www.un-documents.net/sr1325.htm (09.04.2017).

UNSC (2008), Resolution 1820 (S/RES/1820), http://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BFCF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/CAC%20S%20RES%201820.pdf (09.04.2017).

UNSC (2009), Resolution 1889 (S/RES/1889), http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1889(2009) (09.04.2017).

UNSC (2010), Resolution 1960 (S/RES/1960), http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/1960(2010) (09.04.2017).

UNSC (2013a), Resolution 2106 (S/RES/2106), http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2106(2013) (09.04.2017).

UNSC (2013b), Resolution 2122 (S/RES/2122), http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/2122(2013) (09.04.2017).

Uzgel, İlhan (2002), "Bağlantısızlıktan Yalnızlığa Yugoslavya'da Milliyetçilik ve Dış Politika", Türkeş, Mustafa ve İlhan Uzgel (der.), Türkiye'nin Komşuları (Ankara: İmge Kitabevi): 117-170.

Vojvodic, Nastasja (2012), "Gender Analysis in Ethnic Conflict: Causes & Consequences in the Case of Yugoslavia", University College London: School of Slavonic and Eastern European Studies, 10.05.2012.

Young, Iris Marion (2003), "The Logic of Masculinist Protection: Reflections on the Current Security State", Signs: Journal of Women in Culture and Society, 29 (1): 1-25.

Whitworth, Sandra (1989), "Gender in the Inter-Paradigm Debate", Millenium: Journal of International Studies, 18 (2): 265-272.

Zalewski, Marysia (1995), "Well, What is the Feminist Perspective on Bosnia?", International Affairs, 71 (2): 339-356.